

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN: 2822-4949

Cilt: 2 Sayı: 1 (30 Haziran 2023) <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Volume: 2 Issue: 1

(30 Haziran 2023)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ – DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN 2822-4949

Cilt: 2, Sayı: 1 (30 Haziran 2023) - Volume:2 Issue: 1 (30 June 2023)

Periyot: Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 31 Aralık)

Period: Biannually (30 June & 31 December)

Kapsam/ Scope

İslam Tıp Tarihi Araştırmalar/Religious Studies

Yazışma Adresi | Contact Address

info@dasitad.com | <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Yayın Dili - Language of Publication

Türkçe & İngilizce - Turkish & English

Yayıncı - Publisher

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf- GayrıTicari 4.0 International License (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research is licensed under a Creative Commons Attribution – NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

**DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ | DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC
MEDICAL HISTORY RESEARCH**
ISSN 2822-4949

Sahibi | Owner

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR YARDIMCILARI | ASSISTANT EDITORS

Arş. Gör. Elif Kübra ASLANDOĞDU (Hitit Üniversitesi)

Edip AKYOL

Züleyha AKAN

Meliha YEKELER

İsa YAVUZ

Eda KARAKIŞ

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Asst. Prof. Dr. Eren Bolat ENGLISH Hitit University, Turkey

Instructor Şahin BAL ARABIC Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

ALAN EDİTÖRLERİ | FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR, History, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, Bilecik University, History, Turkey

Prof. Dr. Veli ATMACA, Hadith, vatmaca@mehmetakif.edu.tr, Mehmet Akif Ersoy University, Divinity Faculty, Turkey

Assoc. Prof. Esra ATMACA, History of Islam, esraatmaca@sakarya.edu.tr, Sakarya University, Divinity Faculty, Turkey

Uzm. Dr. Eren AKÇİÇEK, Medicine, Medicine, akcicekeren@gmail.com, Ege University, Faculty of Medicine, Turkey

Asst. Prof. Dr. İlyas UÇAR, History of Islam, ilyasucar@gmail.com, Amasya University, Divinity Faculty, Turkey

Asst. Prof. Dr. Nagehan BAYSAL, nagihan.baysal@ege.edu.tr, Dokuz Eylül University, Faculty of Medicine, Turkey

Asst. Prof. Dr. Osman AYDIN, Hadith, hititosmanaydin@gmail.com, Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

Res. Asst., Elif K. ASLANDOĞDU, History of Islam, ekubraaslandogdu@hitit.edu.tr Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Asst. Prof. Dr. Eren BOLAT, English, erenbolat@hitit.edu.tr., Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

Instructor Şahin BAL, Arabic, shahinbal09@gmail.com, Hitit University, Divinity Faculty, Turkey

Darüşşifa İslam Tıbbı Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Journal of Islamic Medical History Research belongs to the authors.

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Esin Kâhya, Biruni University Turkey
Prof. Dr. Nil Sarı, İstanbul University Turkey
Prof. Dr. İter Uzel, Çukurova University Turkey
Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir, Maltepe University Turkey
Prof. Dr. Ahmet Aciduman, Ankara University Turkey
Prof. Dr. Hasan Basri Çakmak, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Abdülhalik Bakır, Bilecik University Turkey
Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu, İstanbul University Turkey
Prof. Dr. Kadir Gürler, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Veli Atmaca Mehmet Akif Ersoy University Turkey
Prof. Dr. Süleyman Gezer, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Selim Türcan, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Mehmet Şeker, Uşak University Turkey
Prof. Dr. Enbiya Yıldırım, Ankara University Turkey
Prof. Dr. Sami Kılıç, Fırat University Turkey
Prof. Dr. İsmet Eşer, Ege University Turkey
Prof. Dr. Mustafa Bıyık, Hitit University Turkey
Prof. Dr. Kemal Polat, Kırgızistan-Türkiye Manas University Kırgızistan
Doç. Dr. Ali Yüksek, Kırgızistan-Türkiye Manas University Kırgızistan
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, The Russian Academy of Sciences Rusya
Prof. Dr. Mensur Nuredin, International Vision University Makedonya
Doç. Dr. Husein Rizai, Kalkandelen University Kuzey Makedonya
Doç. Dr. Elnura Azizova, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan
Doç. Dr. Bakit Murzaraimov, Kırgızistan-Türkiye Manas University Kırgızistan
Doç. Dr. Bahattin Keleş, Şırnak University Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Erbay, Afyon Kocatepe University Turkey

HAKEM KURULU

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (30 Haziran-31 Aralık) hakemli bir dergidir

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (30 June - 31 December).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beşerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmaları yayımlar.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research, publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is Open Access (CC BY NC).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, EBSCO (Central & Eastern European Academic Source (CEEAS)) tarafından 06.01.2023 tarihinden itibaren taranmaya başlanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research has started to be scanned by EBSCO (Central & Eastern European Academic Source (CEEAS)) as of 06.01.2023.

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

EDİTÖRDEN | FROM EDITOR

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | RESEARCH ARTICLES

Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri	1
Medical Activities In The Artuklu Period Ceren ARSLAN ÖZÜDOĞRU	
VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar	17
VII. Crusade And Epidemics Musa DEMİR	
Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler	32
Musician Doctors In The Middle Ages Nadir KARAKUŞ	
KİTAP KRİTİĞİ BOOK REVIEW	
Yemen'de Bir Bulgar Hekim (1877-1878) / Dr. Hristo Stambolski	47
Dr. Hristo Stambolski, a Bulgarian Physician in Yemen (1877-1878) Yavuz Selim SERT	
Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi/Ahmet Güner	52
History of Adudî Hospital with Biographies/Ahmet Güner Eyüp KURT	

Değerli Araştırmacılar,

Dergimizin üçüncü sayısı olan Haziran 2023 sayısını da dolu dolu ve birbirinden değerli çalışmalarla yayınlamış olmaktan dolayı büyük mutluluk duyuyoruz. Amacımız bu alanda yapılan nitelikli akademik çalışmaları, yine bu alanda nadir olan dergimizde biraraya getirmektir. Türk İslam Medeniyeti döneminde sağlık ve tıp alanına dair tüm çalışmaların birarada bulunabileceği dergimiz, bu alanın canlanması ve yeni akademik çalışmalara ışık tutması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

Derginin hayata geçirilmesi ve üçüncü sayısının yayınlanması süreci bizim için çok değerli. Kısa süre önce başladığımız yayına üçüncü sayıyı da aynı şevkle çıkardık. Bize olan güveninizi boşa çıkarmamak için gayret sarf ettik. Gerek editöryal ekibin canla başla ve heyecanla çalışması, gerekse yayın kurulumuzda yer alan değerli bilim insanlarının dergiye olan inancı ve destekleri, en az derginin yayınlanması kadar mutluluk verici idi. Bu vesileyle, editorial ekibimize ve yayın kurulundaki değerli bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

Dergimizin kapağında yine Editör Yardımcımız ve kıymetli müzehheb Meliha Yekeler'in "Hicret" adlı çalışmasıyla çıkıyoruz. Bu kıymetli sanat eseri için kendisine teşekkür ediyoruz.

Haziran 2023 sayısında 3 araştırma makalesi ve 2 kitap değerlendirmesi yer almaktadır. Aralık 2023 sayısında bu çalışmaların yenileriyle karşınızda olmaya hazırlanıyoruz.

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Editör

Dear Researchers

We are very happy to have published the third issue of our magazine, June 2023, with full and valuable studies. Our aim is to bring together qualified academic studies in this field in our journal, which is also rare in this field. Our journal, where all studies on health and medicine related to the period of Turkish-Islamic Civilization can be found together, will fill a big gap in terms of reviving this field and shedding light on new academic studies.

The process of bringing the magazine to life and publishing the third issue is very valuable to us. With the same enthusiasm, we published the third issue of the publication that we started a short time ago. We have made every effort not to disappoint your trust in us. Both the hard work and enthusiasm of the editorial team, and the belief and support of the valuable scientists in our editorial board were at least as pleasing as the publication of the journal. I would like to take this opportunity to thank our editorial team and the valuable scientists in the editorial board.

We are on the cover of our magazine with the work of our Deputy Editor and valuable museum writer Meliha Yekeler, titled "Hicret". We thank him for this precious work of art.

The June 2023 issue includes 3 research articles and 2 book reviews. In the December 2023 issue, we are getting ready to be with you with the new ones of these works.

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDITOR

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic

Medical History Research

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2023) 2/1

Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi/Ahmet Güner

History of Adudî Hospital with Biographies/Ahmet Güner

EYÜP KURT

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları,
İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Afyon, Türkiye

Associate Professor, Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic
History and Arts, Department of Islamic History, Afyon, Turkey

ekurt@aku.edu.tr

orcid.org/0000-0002-0351-9575

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi/Received: 10 Mayıs 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 22 Haziran 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

Atıf/Cite As

Kurt, Eyüp, "Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi/Ahmet Güner".

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June, 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi
-İslam Tıbbı ve Hastahaneleri Tarihine Bir Katkı-

Doç. Dr. Ahmet GÜNER, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2005; 310 sayfa,

ISBN:975-00602-0-2

Abstract

One of the institutions that reflect the characteristics of Islamic civilization is hospitals. These institutions, which have been called by different names such as “bîmâristan darüşşifa, şifahane” in the historical process, also show the level of development of the societies they belong to and the value they give to living things. The Adudî hospital, which was established in Baghdad in the heyday of Islamic civilization and set an example for the following, is an important example in terms of reflecting the features we mentioned. The work named “*History of Adudî Hospital with Biographies*”, which was copyrighted by Ahmet GÜNER, one of the experts in the field, for the promotion of this institution; It is important both to introduce this institution and to show the level of development related to its period. In order to evaluate the work; Subjects such as the place of hospitals within the institutions of Islamic civilization, the knowledge of the author of the work on the subject, the importance of the study for the promotion of the health institutions established in the relevant period were emphasized.

Keywords: Health, Disease, Physician, Hospital, Medicine.

Öz

İslam uygarlığının özelliklerini yansıtan kurumlardan biri de hastanelerdir. Tarihi süreç içinde “bîmâristan dârüşşifa, şifâhâne” gibi farklı isimlerle adlandırılan bu kurumlar, ait oldukları toplumların gelişmişlik seviyelerini ve canlıya verdikleri değeri de gösterirler. İslam uygarlığının en parlak döneminde Bağdat’da kurulan ve sonrakilere örnek olan Adudî hastanesi sözünü ettiğimiz özellikleri yansıtması açısından önemli bir örnektir. Bu kurumun tanıtılması için alanın uzmanlarından Ahmet GÜNER tarafından telif edilen “*Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi*” adlı eser; hem bu kurumun tanıtılmasını hem de dönemiyle ilgili gelişmişlik seviyesini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Eserin değerlendirilmesini yönelik olmak üzere; İslam uygarlığı kurumları içinde hastanelerin yeri, eseri telif eden müellifin konuyla ilgili vukûfiyeti, ilgili dönemde kurulan sağlık kurumlarının tanıtılması için çalışmanın önemi gibi konular üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sıhhat, Hastalık, Hekim, Hastane, İlaç.

Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi/ Doç. Dr. Ahmet GÜNER

Bir medeniyetin veya onu oluşturan toplumların kültürünü yansıtan önemli göstergelerden biri, tarihi süreç içinde oluşturdukları ve geliştirdikleri kurumlarıdır. Bu müesseseler, onları kuran toplumların eşyaya bakış açılarını yansıttıkları gibi aynı zamanda dünya görüşlerini ve ideallerini gerçekleştirme biçimlerini de ifade ederler. Bundan dolayı tarihte bir dönemin veya hanedanlığın tam olarak tanınması, devrin havasının bir nebze de olsa koklanabilmesi için kurumlarının incelenmesi önemli arz etmektedir. İşte değerlendirmesini yapmaya çalıştığımız bu çalışma, ilk dönem İslam tarihinin kurumlarından olan *Adudî Hastanesi* hakkında bilgi vermektedir.

İslam Uygarlığı; tıp, sağlık ve bu ikisinin somut timsali olan hastanelerle etkileyici ve hatta hayranlık uyandırıcı başarılarından birini ortaya koymuştur. Adudî Hastanesi, Orta Çağ İslam hastaneleri arasında en fazla tanınanlar arasında yer almış ve hatta Nûreddin Zengî'nin Şam'daki *Bîmâristânü'l-Kebîr*'i ve Memlûk Sultanı Kalavun'un Kahire'deki *Bîmâristânü'l-Mansûr*'i ile İslam dünyasının en ünlü üç büyük hastanesinden biri olarak değerlendirilmiştir. Lakin İslam Orta Çağının bu önemli tıp kurumu, yakın bir zamana kadar özel bir ilginin konusu olamamış ve sadece İslam hastaneleriyle ilgili genel çalışmalarda kendisine yer bulabilmiştir.

Klasik kaynaklar, Adudî Hastanesi hakkında, kuruluş aşamasıyla ilgili olarak, kurumun devrine göre büyük bir proje ve ileri bir adım olduğunu vurgulamak isteyen nitelikleme ve tasvirlerde bulunmaktadır. Genel ifadelerle hastanenin büyük miktarda bir harcamayla kurulduğu, hizmete girmeden önce hekim kadrosu, yardımcı sağlık personeli ve yöneticilerin belirlendiği, hizmet birimlerinin oluşturulduğu ve dünyanın uzak-yakın bölgelerinden tıbbi teçhizat/araç-gereç ile her türlü ilaç ve ecza malzemelerinin sağlandığı, gerektiği gibi tefriş edildiği ve güçlü vakıflara dayanan ekonomik kaynaklarla donatıldığı kaydedilmektedir. Hastanenin yirmi dört hekimle çalışmaya başlamasının özellikle vurgulanması, İslam hastaneleri tarihinde bu sayıdaki bir hekim kadrosuna ilk defa Adudî Hastanesi'nde ulaşıldığını akla getirmektedir. Dolayısıyla bu hastane hakkında bize detaylıca bilgiler veren bu çalışmanın okuyucuya tekrar hatırlatılması bilim tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Ülkemizin yetiştirdiği ilk dönem İslam tarihi uzmanlarından Doç. Ahmet GÜNER, alanıyla ilgili birçok çalışma yapmış olmakla birlikte özellikle *Büveyhiler*'e odaklanmış bir akademisyen olarak tanınmıştır. Yazarın doktora çalışması da *Büveyhiler'den Adudu'd-devle ve Dönemi* başlığını taşımaktadır. *Büveyhilerin Şîh-Sünnî Siyaseti* adlı bir başka çalışması da olan Güner, bu konudaki birikimlerini, döneminin parmakla gösterilen birkaç hastanesinden biri olan *Adudî Hastanesi*'ni tanıtmak ve İslam Tıp Tarihi'ndeki yerini tespit etmek amacıyla *Adudî Hastanesi Tarihi* adlı çalışmasıyla ortaya koymuştur. Yazar bu sahada eserini telif ettiği döneme kadar sağlık kurumlarına yönelik olmak üzere müstakil çalışmaların yapılmadığını, kendi çalışmasının ilk olduğunu ifade ettikten sonra benzeri çalışmaların yaygınlaşması temennisiyle duygularını ifade etmiştir. Konuyla ilgili duygularını "*İşte elinizdeki çalışma, bu anlayışın bir yansıması olarak genelde İslam Hastahanelerine ve hatta daha da genel olarak İslam tıp ve uygarlık tarihine, özeldense Adudî Hastahanesi tarihine bir katkı olmak üzere kaleme alınmıştır.*" sözleriyle ifade etmiştir. Yine yazar çalışmasını hasrettiği hastaneyle ilgili olarak ünlü seyyah İbn Cübeyr'in "*İşte bu hastahaneler İslam'ın övünç kaynaklarından biridir*" sözünü aktarmıştır.

Tibyan Yayıncılık tarafından 2005 yılında ilim dünyasına kazandırılan eser için saman kâğıt olarak bilinen üçüncü hamur kâğıt kullanılmıştır. Eserin kapak tasarımı ve mizanpajının profesyonel bir elden çıktığı hemen ilk bakışta anlaşılmaktadır. Ön kapak resminin Ülker Erke'nin "Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Sağlık Kurumları" adlı eserinden alındığı hemen iç kısımda belirtilmiştir.

Araştırma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte ilk olarak Adudî Hastanesi hakkında bilgi verilmiştir. Bu çerçevede; hastanenin detaylı bir şekilde mimari özellikleri tasvir edilmiştir. Ayrıca doktor, eczacı, hastabakıcı, *hâzin* adı verilen müdür, *sâûr* adı verilen başhekim, *nâzır* adı verilen vakıf mütevellisi gibi gerek akademik ve gerekse idari alandaki hastane çalışanları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Hastanede ayakta veya yatarak verilen sağlık hizmetlerinin durumu, doktorların çalışma şartları, teşhis ve tedavi yöntemlerinin yanında öğrencilere verilen eğitimle ilgili olarak detaylı bilgi verilmiştir. Bununla birlikte hastanın kuruluşu ve Moğollar dönemindeki tahribine kadar geçen süreç hakkında da bilgi verilmiştir.

Birinci Bölüm "*Büveyhîler Devrinde Adudî Hastanesi Hekimleri*" (sh.31-141) adını taşımaktadır. Bu bölüm; "*Rivayetler Işığında Adudî Hastanesi'nin İlk Hekimlerinin Tespiti*", "*İlk Hekimlerin Ele Alınışı*" ve "*Adudî Hastanesi'nin Büveyhîler Devrindeki Diğer Hekimleri*" alt başlıklarıyla detaylandırılmıştır.

"İlk Hekimlerin Ele Alınışı" başlığı altında Ebu İshâk İbrahim b. Beks ve Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Beks, Ebü'l-Hüseyin (veya Ebü'l-Hasan) Ali b. Keşkerâyâ, Ebu Ya'kub el-Ahvâzî, Nazîfü'n-Nefs er-Rûmî/el-Kıs er-Rûmî, Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû, Ebü'l-Hayr el-Cerâihî, Ebü'l-Hasan b. Tüffâh ve Ebü'l-Hüseyin b. Neffah el-Cerâihî, İbn Mendeveyh el-İsfahânî, Ebubekir er-Râzî adını taşıyan hekimler ele alınmıştır. Diğer alt başlık olan *Adudî Hastanesi'nin Büveyhîler Devrindeki Diğer Hekimleri* başlığı altında ise Ebû Ahmed et-Tabîb el-Merzübânî, Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib, Ebü'l-Hasan b. Sinan es-Sâbî, Harun b. Sa'id b. Hârûn es-Sâbî et-Tabîb Ebü'n-Nasr, Ebû Sa'id Ubeydullah b. Cibrail b. Buhtîşû adlı hekimler ele alınmıştır. Ayrıca bu hekimlerden Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib'in yetiştirdiği Ebû Said el-Yemâmî, Ebü'l-Hasan (veya Ebü'l-Hüseyin) el-Basrî, Ebü'l-Fazl Küteyfât, el-Yebrûdî, Zâfir b. Cabir es-Sükkerî, Ali b. İsa el-Kehhâl, İbn Butlân adlı hekimler ele alınmıştır. Yine Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib adlı hekimle ilgili olarak "Tıp öğrenimi ve hekimliği", "Tıp tedarisi/Öğretim üyeliği", "Tıp Literatürü", "Felsefî çalışmaları ve eserleri" ile "Hristiyan İlahiyatçısı ve din adamı olarak İbnü't-Tayyib ve eserleri" alt başlıklarıyla geniş malumat verilmiştir.

Eserin daha kapsamlı bir şekilde ele alınan ikinci Bölümü "*Selçuklular Devri ve Son Abbasiler Döneminde Adudî Hastanesi Hekimleri*" (sh.142-247) başlığını taşımaktadır. Alt başlıkları ise; "*Ebü'l-Hasan Sa'id b. Hibetullah b. el-Hüseyin, Muhammed b. Abdullah, İbnü't-Tilmîz, İsirî Hekimler Ailesi ve Said b. Ali b. Hibetullah b. İsirî, Hibetullah İbn Müremmil/Müemmil, Ebû Ali b. Ebu'l-Hayr Mesîhî b. Ebi'l-Bekâ b. İbrahim et-Tabîb en-Nasrânî en-Nîlî, İbnü'l-Mâristâniyye ve Adudî Hastanesi*" şeklindedir.

"Ebü'l-Hasan Sa'id b. Hibetullah b. el-Hüseyin" başlığı altında "*Sa'id b. Hibetullah'ın hayatı ve hekimliği, Sa'id b. Hibetullah ve tıp öğretimi, Sa'id b. Hibetullah'ın öğrencileri yahut yetiştirdiği hekimler, Sa'id b. Hibetullah'ın literatüre katkıları*" adlı konular ele alınmıştır. Bu arada "*Ebü'l-Hasan Sa'id b. Hibetullah'ın Öğrencileri Yahut Yetiştirdiği Hekimler*" başlığı altında Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, İbn

Cezle, Ebü'l-Hattab Muhammed b. Muhammed ve Abdülvehhâb en-Nîsâbü'rî adlı hekimler üzerinde durulmuştur.

Yine detaylandırılan İbnü't-Tilmîz başlığı altında ise “Hayatı ve Bir İlim Adamı ve Hekim Olarak İbnü't-Tilmiz, İbnü't-Tilmiz ve Tıp Öğretimi, Adudî Hastahanesi-İbnü't-Tilmiz Okulunda Yetişen Öğrenciler/Hekimler” ve İbnü't-Tilmiz'in Tıp Literatürü” konuları ele alınmıştır. Adudî Hastahanesi-İbnü't-Tilmiz Okulunda Yetişen Öğrenciler/Hekimler başlığı altında ise Ebü'l-İzz Sa'id b. el-Hasan, Ebû Nasr el-Mesîhî, İbnü'n-Nakkâş, İbnü'l-Mitrân, Fahreddîn el-Mardînî, Radiyyüdin er-Rahbî adlı hekimler ele alınmıştır. Ayrıca İbnü't-Tilmiz'in Suriye'ye giden öğrencilerinin yetiştirdiği ünlü tıp adamı diye nitelenen *ed-Dahvar* ile yine İbnü't-Tilmiz'in Suriye'ye giden öğrencileri ve 12. ve 13. yy. Suriye-Mısır tıbbının yetiştirdiği iki zirve isim nitelmesiyle İbnü'n-Nefis, İbnü'l-Kuf adlı hekimler ele alınmıştır.

Çalışma “Sonuç ve Değerlendirme”nin (sh.248-260) ardından eserin hazırlanmasında yararlanılan eserlerin yer aldığı “Kaynakça” (sh.261-275) ile araştırmacıların aradıkları herhangi bir konuyla ilgili tarama faaliyeti için oldukça önemli bir kolaylık sağlayan; şahıs, kabile, kavram vb. alfabetik olarak hazırlanmış bir “Index” (sh. 277-310) ile tamamlanmıştır.

Orta Çağ İslam dünyasındaki hekimler, hastabakıcılar, hastaneler, tedavi için kullanılan ilaçlar, tedavi yöntemleri gibi sağlık alanına yönelik olmak üzere az da olsa bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunlar daha çok tıp tarihi, hekimler, ilaçlar gibi genel karakterli çalışmalardır. Bunlardan, hakkında daha çok çalışma yapılan kategori, dönemin ilim anlayışını da yansıtan hekimlerdir. Diğer bir ifadeyle, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da ilim daha çok eser/telifât üzerinden değil de âlim üzerinden yapılmakta olduğundan tıp tarihi çalışmalarında da hekimlere yönelik çalışmalar daha ağır basmıştır. Görüldüğü gibi çalışma konumuzu oluşturan “Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi” adlı eser de bu kurumda çalışan hekimler aracılığıyla teşekkül ettirilmiştir.

Sonuç olarak, Orta Çağ İslam dünyasında; hekimler, hastabakıcılar, hastaneler, tedavi için kullanılan ilaçlar, tedavi yöntemleri gibi sağlık alanına yönelik olmak üzere az da olsa bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunlar daha çok tıp tarihi, hekimler, ilaçlar gibi genel karakterli çalışmalardır. Bunlardan hakkında daha çok çalışma yapılan kategori, dönemin ilim anlayışını da yansıtan hekimlerdir. Diğer bir ifadeyle, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da ilim daha çok eser/telifât üzerinden değil de âlim üzerinden yapılmakta olduğundan, tıp tarihi çalışmalarında da hekimlere yönelik çalışmalar daha ağır basmıştır. Görüldüğü gibi çalışma konumuzu oluşturan “Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi” adlı eser de bu kurumda çalışan hekimlerin biyografileri aracılığıyla teşekkül ettirilmiştir.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic Medical
History Research

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2023) 2/1

Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri

Medical Activities In The Artuklu Period

CEREN ARSLAN ÖZÜDOĞRU

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi, Çorum,
Türkiye

Hitit University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts, Phd Student, Çorum, Turkey

cerenarsoz@gmail.com

ORCID orcid.org/0009-0006-6572-6242

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 30 Mart 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 28 Nisan 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

ATIF/CITE AS

Arslan Özüdoğru, Ceren, "Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi
Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software.

Medical Activities in The Artuklu Period

Abstract

Artuqids, who belonged to the Döğler clan of the Oghuzes, came to Anatolia with the Seljuk army, stayed in their service for many years and took part in important duties. In the authority vacuum created by the weakening of the Seljuk State, first the Hisn-ı Keyfa Artuqids in 1092, then the Mardin Artuqids in 1106, and finally the Harput Artuqids in 1112 as independent principalities were established in the south of Anatolia. They adhered to Turkish traditions and customs in terms of state administration and functioning, although the period they were under one roof as a principality was very limited, they lived a similar political and cultural life as separate principalities. They laid the groundwork for the development of science with institutions such as madrasahs, hospitals and libraries they built in Diyarbakır (Amid), Mardin, Silvan (Meyyâfârikîn), Nusaybin, Kızıltepe (Düneysir-Koçhisar), Hasankeyf (Hisn-ı Keyfa) and Harput, where they dominated. The Artuqid rulers, adhering to the general customs of the Turkish rulers, supported the scholars, established various institutions and managed to keep them alive for many years with the foundation system. Although it is known that sciences such as medicine, fezle and logic are taught in Artuqid madrasahs other than Islamic sciences, there is limited information on how medical education is given. It is thought that they made a parallel practice with the Zengi, Ayyubid, and Seljuk states with which they were in close relationship. The existence of physicians trained in Artuqid lands who served in these states supports this. It is recorded in the historical records that the majority of the physicians who grew up in the Artuqid period had higher education in cities such as Baghdad, Aleppo and Mosul. It is known that in important cities of the principality such as Mardin, Diyarbakır and Duneyisir, meetings were held where the science of medicine was discussed, and works were copyrighted.

Artuqids built hospitals in Silvan, Harput and Mardin. The hospital in Mardin is the most important of these. The hospital, where the famous physicians of the period took charge, served until the beginning of the 19th century. Many physicians were trained during the Artuqid period. These doctors served in the cities of Baghdad, Damascus, Aleppo and Mosul, which were the science centers of the period, outside their own countries. In addition, Artuklu lands hosted doctors from abroad. The famous scientist of the period, al-Cezerî, wrote his book *Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye* which he wrote at the request of Artuqid ruler Nasiruddin Mahmud while he was working at Diyarbakır Artuklu Palace designed instruments that serve the field of medicine. While these drawings he made are documents about the level of scientific studies of the period, they reveal the contributions of the Artukids to the field of medicine. In this study, we have tried to deal with the subjects that fall into the science of medicine in the period from the establishment of the Artuqids in 1092 to their collapse in 1409.

Keywords: Artuklu, Medicine, Physician, Madrasa, Hospital.

Artuklu Döneminde Tıp Faaliyetleri

Öz

Oğuzların Döğler boyuna mensup olan Artuklular, Selçuklu ordusuyla birlikte Anadolu'ya gelmiş, onların hizmetinde uzun yıllar bulunmuş ve mühim vazifelerde görev almışlardır. Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla oluşan otorite boşluğunda 1092 yılında önce Hisn-ı Keyfa Artukluları daha sonra 1106'da Mardin Artukluları son olarak 1112'de ise Harput Artukluları adı altında müstakil beylikler olarak Anadolu'nun güneyinde kurulmuştur. Devlet yönetimi ve işleyişi olarak Türk gelenek ve göreneklerine bağlı kalmışlar, beylik olarak bir çatı altında buldukları dönem çok sınırlı olsa da ayrı beylikler olarak benzer siyasi ve kültürel hayat yaşamışlardır. Hâkimiyet kurdukları Diyarbakır (Amîd), Mardin, Silvan (Meyyâfârikîn), Nusaybin, Kızıltepe (Düneysir-Koçhisar), Hasankeyf (Hisn-ı Keyfa) ve Harput'ta inşa ettikleri medrese, darüşşifa, kütüphane gibi kurumlarla bilimin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Artuklu hükümdarları Türk hükümdarlarının genel adetlerine bağlı kalarak ilim adamlarını desteklemiş, çeşitli kurumlar kurup onları vakıf sistemiyle uzun yıllar ayakta tutmayı başarmışlardır. Artuklu medreselerinde İslami ilimler dışında tıp, felsefe, mantık gibi pozitif ilimlerin de okutulduğu bilinse de tıp eğitiminin nasıl verildiği hususunda bilgiler kısıtlıdır. Artukluların yakın ilişkide oldukları Zengî, Eyyûbî

ve Selçuklu Devleti ile paralel bir uygulama yaptıkları düşünülür. Bu devletlerde görev almış Artuklu topraklarında yetişmiş tabiplerin varlığı bunu desteklemektedir. Artuklu döneminde yetişen hekimlerin büyük çoğunluğunun Bağdat, Halep ve Musul gibi şehirlerde yüksek öğrenim aldıkları tarihi kayıtlarda geçmektedir. Mardin, Diyarbakır ve Düneysir gibi beyliğin önemli şehirlerinde tıp ilminin konuşulup tartışıldığı ve toplantıların yapıldığı, bu konuda eserlerin telif edildiği bilinmektedir.

Artuklular Silvan, Harput ve Mardin'de darüşşifa (hastane) inşa etmişlerdir. Mardin'deki darüşşifa bunlardan en önemlisidir. Dönemin ünlü hekimlerinin görev aldığı darüşşifa 19. yüzyılın başına kadar hizmet vermiştir. Artuklu döneminde çok sayıda tabip yetişmiştir. Bu tabipler kendi ülkeleri dışında dönemin ilim merkezleri olan Bağdat, Şam, Halep ve Musul gibi şehirlerde hizmet vermiştir. Bunun yanında Artuklu toprakları dışarıdan gelen tabiplere de ev sahipliği yapmıştır. Dönemin ünlü bilim adamı el-Cezerî Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda görev aldığı sürede Artuklu hükümdarı Nasiruddin Mahmud'un isteğiyle kaleme aldığı kitabı "*Kitâb fî Ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye*"de tıp alanına hizmet eden çeşitli aletler tasarlamıştır. Onun yaptığı bu çizimler dönemin ilmi çalışmalarının düzeyi hakkında belge niteliği taşıyan Artukluların tıp alanına katkılarını gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada, Artukluların 1092 yılında kuruluşundan 1409 yılında yıkılışına kadar geçen sürede genel olarak tıp ilmi içerisine giren konular ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, Tıp, Tababet, Tabip, Medrese, Darüşşifa.

Giriş

Artuklu ailesinin menşei hakkında iki farklı görüş vardır. Bazı araştırmacılar onların Oğuzların Kayı boyundan olduğunu ileri sürerken, diğer bir görüş ise onların Oğuzların Döğer boyuna mensup oldukları şeklindedir.¹ Son araştırmalar bu ailenin Oğuzların Döğer boyuna mensup olduğu yönündedir.² Beyliğin başı Artuk b. Eksük'tür.³ Bu bey'e ithafen Artuklular olarak anılır. Artuk Bey, Sultan Alp Arslan döneminde onun hizmetinde bulunmuş, Melikşah döneminde Diyarbakır'ın alınmasında görev aldığı sırada çıkan anlaşmazlıklar sonucu Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un hizmetine girmiştir.⁴ Tutuş, Kudüs'ü kendisine iktâ olarak vermiş ve beş yıl bu görevde bulunduktan sonra 1091 senesinde burada vefat etmiştir.⁵ Artuk Bey'in oğullarından Sökmen ve İlgazi babalarının görevini bir müddet devam ettirdikten sonra Fâtımîler tarafından buradan çıkarılmışlardır.⁶ Bu olay sonucu Sökmen Urfa'ya, İlgazi ise Bağdat'a gitmiştir.⁷ Artuklu ailesinin beylik olarak ilk teşkilatlanması Sökmen'in 1092 yılının sonlarında Hısn-ı Keyfa'yı almasıyla olmuştur.⁸ 1106 yılında İlgazi tarafından Artukluların ikinci kolu olan Mardin Artukluları Mardin merkez olmak üzere kurulmuştur.⁹ Artukluların üçüncü kolu olan Harput Artukluları Belek b. Behrâm tarafından 1112 yılında Palu'da kurulmuştur.¹⁰

¹ Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten* 26/101 (1962), 121-146.

² İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi* (İstanbul, 1934), 8.

³ Tam ismi Artuk b. Eksuk b. İlgazi b. Davut olup Maveraunnehir'deki Şehriman köyünde 1010 yılında doğduğu ve babasının çoban olduğu Abulgani Efendi bildirilmektedir. Babasının mesleği konusunda Abdusselam Efendi Selçuklu Devleti'nin emirlerinden olduğunu rivayet etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: *Hüseyin Haşimi Güneş, Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi* (İstanbul, 2007), 41., Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, ed. Burhan Zengin (Batman, 1999), 35.

⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 219.

⁵ Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, ed. Burhan Zengin (Batman, 1999), 35.

⁶ İbn'ül Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, çev. M.E. Bozarsalan (İstanbul, 1975), 30.

⁷ Bulduk, *Mardin Tarihi*, 31.

⁸ Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten* 26/103 (1962), 512.

⁹ Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Bellekten* 26/104 (1962), 661.

¹⁰ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 224.

Artukluların en uzun süre varlığını devam ettiren kolu Mardin Artukluları olmuş ve bu beylik üç yüz yıl hüküm sürmüştür.

Artukluların kurulduğu “Yukarı Mezopotamya” bölgesi, tarihi çağlar içinde Sümer, Asur, Huri, Arami, Hitit, Urartu, İskit, Med, Pers, Makedon, Selevkos, Roma, Sâsâni, Bizans ve Osmanlı gibi büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır.¹¹ Asur dönemi tabletlerinde, Roma ve Bizans döneminde yukarı Mezopotamya bölgesini işaret eden kayıtlar bulunmaktadır.¹² Artuklu merkezlerinden olan Mardin, Roma ve Bizans döneminde Sâsânilerle yapılan savaşlarda el değiştiren savunma amaçlı bir kale görünümündeyken Diyarbakır ise önemli bir kent görünümündedir. İslam tarihçileri tarafından el-Cezîre olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya, 640 yılında İyâz b. Ganm komutasındaki İslam orduları tarafından fethedilmiştir.¹³ Selçuklu ordusunun bölgeye geldiği zamana kadar bu bölgeye Şeybânîler, Hâmdânîler, Mervânîler ve Ukaylîler hâkim olmuştur.

Artuklular kurulmadan önce bölgede Rumlar ve Araplar bulunmaktaydı. Selçuklu akınları ile birlikte Ermeni, Süryani ve Kürtlerin bölgeye geldiği sanılmaktadır. Artuklular bu çok uluslu ve çok dinli bölgede, inançlara saygı duyarak üç asır varlığını devam ettiren bir yönetim kurmayı başarmıştır.¹⁴ Bu yönetimin etkilendiği unsurlar Selçuklu, Zengî, Eyyûbî, Memlük ve Moğollar olmuştur.¹⁵ Bununla birlikte Artuklular eski Türk töre ve anelerine bağlıydılar.¹⁶ Göktürkler, Karahanlılar ve Selçuklular’da görülen eski Türk feodal yapısı Artukluları da etkilemiş ve devlet hanedanının ortak malı sayılıp feodal hiyerarşiye göre yönetilmiştir.¹⁷ İlk başlarda “emir” unvanını kullanan hükümdarlar Eyyûbî ve Memlükler’in etkisiyle “melik” unvanını da kullanmışlardır.¹⁸ Artuklularda hükümdar, orduya kumandanlık eder, azil ve atamaları yapar, bütün gücü bünyesinde barındırırdı.¹⁹ Artuklular’ın siyasi hayatında tam bağımsız oldukları zaman aralığı sınırlıdır. İlk dönemde iç işlerinde serbest olmalarına karşın dış siyasette dönemin Selçuklu Devleti’ne bağlıydılar.²⁰ Siyasi hayatları boyunca Zengî, Eyyûbî, Moğol, Memlük, Karakoyunlu, Timur ve Akkoyunlu devletleriyle mücadele etmişler ya da hâkimiyetlerini tanımışlardır. Eyyûbî hükümdarı el-Melikü’l-Kâmil 1232 yılında Hısn-ı Keyfa Artuklularına, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad 1234 yılında Harput Artuklularına son vermiştir. Mardin Artukluları ise 1409 yılında Karakoyunlu Yusuf tarafından yıkılmıştır.²¹ 1409 yılına gelinceye kadar siyasi etkileşimleri fazla olmasının yanında genellikle

¹¹ Veysi Günel, *Mardin İlindeki Artuklu ve Süryani Tarihsel Mirasının Coğrafi Dağılışı = Geographical Distribution of Artuqy and Syriac Historical Heritage in Mardin Province* (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri: Artuklular, Mardin, 2008), II. cilt/317.

¹² Nejat Göyünç, *16.Yüzyılda Mardin Sancağı* (Ankara, 1991), 2.

¹³ Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 252.

¹⁴ Aygün Attar, “Artuklular Döneminde Mardin”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2006), 7-9.

¹⁵ Gerhard Vâth - Çev Mehmet Ersan, “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, *Türk Dünyası İnceleme Dergisi* m (1999), 234.

¹⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu’da Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 154.

¹⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 305.

¹⁸ Vâth - Ersan, “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, 235.

¹⁹ “Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler* (Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994), II/723.

²⁰ Yusuf Metin Yardımcı, “Mardin Artuklularında Siyasi İlişkiler” (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), 1/273.

²¹ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, çev. Hande Canlı (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2005), 269.

varlıklarını muhafaza ederek sulh yolunu tercih etmeleri sayesinde ilim ve imar işlerinde ilerleme imkânı bulmuşlardır.²²

Artuklular kendi içinde müstakil beylikler olarak var olmuş ve hâkimiyet sahaları en fazla güneyde Halep, kuzeyde Harput, doğuda Hakkâri, batıda ise Maraş bölgesi olmuştur.²³ Biz çalışmamızda beyliğin hüküm sürdüğü sahada tıp alanında yapmış oldukları faaliyetler üzerinde duracağız.

Bu alanda yapılan temel kaynakların başında Süheyl Ünver'in "*Selçuk Tababeti*" isimli kitabı gelir.²⁴ XI. ve XIV. yüzyıllar arasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Ortaçağda Anadolu Türk Devletleri'nin tıp tarihini konu alan eserde birinci bölüm olan Selçuklu tıbbına dair araştırmaları kapsayan kısımda Artuklu dönemi darüşşifaları, tıp çalışmaları ve Dioscorides'in eserinin tekrar Arapçaya çevrilmesi hakkında bilgi verilmiştir. Artukluların Mardin'de kurmuş oldukları darüşşifa hakkında başvuru kaynaklarının başında Süheyl Ünver ve Halil Bayrı'nın birlikte yayınladıkları "*Artuk Oğulları ve Mardin'deki Hastaneleri*" isimli makale gelmektedir.²⁵ Başbakanlık arşiv belgelerine dayanan eser daha sonraki araştırmacılar tarafından yararlanılan yayınların başında gelir. Osman Turan'ın "*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*" isimli kitabı Artukluların siyasi hayatı dışında ilim ve kültür hayatı hakkında değerli bilgiler sunan temel eserlerden biridir.²⁶ Kadircan Keskinbora'nın yayımlanmış olduğu "*Artuklular'da Bilim ve Sağlık*" ve "*Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar*" isimli makaleleri konuyu dağınık bir şekilde ele alsın da alandaki önemli boşluğu doldurur.²⁷ Ali Bakkal'ın "*İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler*" makalesi Artukluların dönem içindeki tıp alanındaki durumunu tespit etmek için faydalı bir çalışmadır.²⁸

Kaynaklar doğrultusunda çalışmamızda Türklerin İslamiyet öncesi ve sonrası tıp alanında gelişim seyri takip edilmeye çalışılıp, Artukluların etkileşim halinde oldukları devletlerde tıp faaliyetleri hakkında genel bilgiler verilecektir. Artukluları bu alanda üretken olmaya iten durumlar tespit edildikten sonra ortaya konulan faaliyetler üzerinde durulacaktır. Artuklu döneminde kurulan darüşşifalar hakkında bilgi verilip, burada yetişen ve hizmet veren tabipler tanıtılıp tıp alanında tasarlanmış aletlere değinilecektir. Literatürdeki boşluğun tamamlanmasında basamaklardan biri olan çalışmamız Artuklu dönemi sokak hekimlerinin varlığına değinerek, zamanın ünlü mühendislerinden olan el-Cezeri'nin tasarlamış olduğu kan alma teknelerini tıbbi çalışmalara dâhil ederek konu bütünlüğünü bozmadan sadece Artuklu dönemine odaklanarak alana katkı sağlamayı hedeflemektedir.

²² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 444.

²³ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 219-220.

²⁴ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940).

²⁵ Süheyl Ünver - Halil Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 5/17 (1940), 27-32.

²⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*.

²⁷ Hıdır Kadircan Keskinbora, "Artuklular'da Bilim ve Sağlık" (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), 491-514; Hıdır Kadircan Keskinbora, "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar" (I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006), 211-220.

²⁸ Ali Bakkal, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", ed. İbrahim Özcoşar (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), 427-454.

1. Artuklularda Tıp

Artukluların mensubu olduğu Türk dünyasında Uygurlara kadar bilimsel tıptan bahsetmek mümkün değildir.²⁹ Bu döneme kadar Türklerin eski inançları olan Şamanizm'deki "kam" adı verilen kısmen din adamı olarak adlandırabileceğimiz kişiler tarafından şifalandırma, tedavi gibi ihtiyaçların karşılandığı sanılmaktadır.³⁰ Ayrıca "otacı" ve "atasagun" denilen otlardan ilaç yapan kişilerin varlığı da bilinmektedir.³¹ Uygurlar zamanından günümüze kadar gelen tıp metinlerinden bu dönemde tıbbın dinsel nitelikten çıkıp ayrı bir bilim olarak uygulandığı anlaşılmaktadır.³² Orta Asya'da eski inanç ve ananeyle başlayan Türk tıbbı Hint ve Çin medeniyetleriyle tanışarak daha ileri bir seviyeye taşınmıştır.³³ Türklerin İslamiyet'e girdiği X. yüzyılda Orta Asya'da ilk darüşşifa (hastane) Karahanlılar döneminde Semerkant'ta hakanın evini dâru'l-merzâ (hastane) olarak kullanılmasıyla kurulmuştur.³⁴ Dört eyvanlı plan şemasına sahip olan bu binanın planı daha sonraki Selçuklu darüşşifalarında örnek olmuştur.³⁵ Tıp faaliyetlerde atılım Selçuklu döneminde yaşanmıştır. Selçuklular ele geçirdikleri yerlerde medrese, darüşşifa gibi yapılar inşa etmişler hem de bu alana hizmet eden mevcut binaları onararak kullanmaya devam etmişlerdir. Selçuklular kuruluşundan itibaren İslam tıp ilmine dâhil olmuşlardır.³⁶ İslam tıbbı ise Arap, Acem ve Türk kültürünün 5000 yıllık tıbbi birikimi, Orta Asya'da Türk, Hint ve Çin'den gelen tıbbi ilim ve Grekçeden önce Süryaniceye daha sonrada Arapçaya çevrilen eserler üzerine kurulmuştur.³⁷ 981 yılında Bağdat'ta Büveyhîler tarafından kurulan Adudî Hastanesi Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından tamir ettirilmiş ve dönemin en büyük tıp merkezi haline gelmiştir.³⁸ Selçuklular zamanında ilim müessesesi olan medreselerin devletin tamamına yayılım göstermesi Alp Arslan döneminde gerçekleşmiştir.³⁹ 1067 yılında Bağdat'ta kurulan Nizâmiye Medresesi'nde tıp eğitimi verilen bir hastanenin varlığından bahsedilmektedir.⁴⁰ Bu dönemde tıp eğitimi medreselerden ziyade darüşşifalarda yapılmaktaydı.⁴¹ Hastaneleri ordu, kervansaray, saray ve halk sağlığı için kurulan genel hastaneler olarak sınıflamak mümkündür.⁴² Öğrencilere eğitim, doktorlar tarafından hastalar ve kadavralar üzerinde uygulamalı olarak halk için kurulan darüşşifalarda verilirdi.⁴³ Öğrenciler bu uygulamalı eğitim sırasında tedavide kullanılacak ilaçların yapımı için de eğitim alıyordu.⁴⁴

²⁹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016), 237.

³⁰ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam (Ankara: BilgeSu, 2020), 117.

³¹ Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 37.

³² Bayat, *Tıp Tarihi*, 246.

³³ Erdal Sargutan, "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", *Vakıflar Dergisi* 11 (1976), 313.

³⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, 260.

³⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, 260.

³⁶ Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History* 71/1 (2020), 116.

³⁷ Sargutan, "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", 313.

³⁸ Arslan Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", *Yeni Türkiye* 91 (2016), 611.

³⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 328.

⁴⁰ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 232.

⁴¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 331.

⁴² Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", 608.

⁴³ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies* 3 (2011), 156.

⁴⁴ Bahattin Keleş, "Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2022), 22.

Selçuklular askeri bir millet olduklarından ordu ile hareket eden seyyar hastaneye dahi sahiptiler.⁴⁵

Artuklu yöneticileri Anadolu'ya gelmeden önce Selçuklu ordusunda üst düzey askerlik görevinde buldukları için sosyal ve siyasal yönden Büyük Selçuklu kültürüne bağlıydılar. Müslüman Oğuzlar yani Türkmenler Anadolu'ya gelmeden önce mummyacılığı ve birçok ottan ilaç yapmayı biliyorlardı.⁴⁶ Mensubu oldukları Türk ve İslam dünyasında tıp ilmi ileri seviyelere ulaşmıştı. Anadolu'ya geldiklerinde yakın ilişkide oldukları Zengî ,Eyyûbî, Anadolu Selçuklu gibi devletlerde de tıbbı büyük önem verildiği görülür.⁴⁷ Şam'da 1154 yılında Selçuklu Atabeyi Nûreddin Zengî'nin yaptırmış olduğu Nûreddin Hastanesi, Adudî Hastanesi'nin yerini almaya başlayan önemli bir tıp merkezi haline gelmiştir. ⁴⁸ Selâhaddîn Eyyûbî'nin Kahire ve İskenderiye'de kurduğu hastanelerde de tıp eğitimine önem verildiği kadar hasta bakımında özenle yapıldığı bilinmektedir.⁴⁹ Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'da günümüze gelen birçok darüşşifanın varlığı bu dönemde tıbbı verilen önemin kanıtı niteliğindedir.⁵⁰

Artuklular Anadolu'ya geldiklerinde ve beyliklerini kurdukları ilk zamanlarda bu yerde tutunmak ve kalıcı olmak için birçok mücadele vermişlerdir. Bu sebeple ilk Artuklu yöneticileri daha çok askeri alanda başarı kazanmışlardı. Musul'da 1127 yılında Zengî Devleti'nin kuruluşuyla Artuklular'ın vassal olma süreci başlamış; bu durum eğitim, ilim ve kültür alanlarına daha fazla zaman ayırma imkânı yaratmıştır.⁵¹ Diyarbakır, Mardin, Silvan, Nusaybin, Kızıltepe, Hasankeyf ve Harput'ta önceki dönemlerden daha üstün bir ilmi ortam oluşturmuşlardır. Bunda Türk kültürünün etkisi olan halka hizmet hususu dışında yöneticilerin ilme olan düşkünlüğü ve ilim adamlarını himaye edici özellikleri gösterilebilir. Artuklu yönetimi altında bulunan bölgenin ayrıca Orta Çağ'ın önemli ilim şehirleri olan Şam, Bağdat, Halep ve Musul'a olan yakınlığı, ticaret yolları üzerinde bulunması gibi sebepler bu bölgenin de aynı ilmi ortama girmesini kolaylaştırmıştır. Anadolu'da yanı başlarında yükselen Anadolu Selçuklu medeniyeti onları ayrıca etkilemiştir.

Artuklu beyliğinin bulunduğu konum; Mısır, Suriye, Anadolu, Irak ve İran yollarının kesişim noktası üzerinde olduğundan ticaret hususunda avantajlı bir durumdaydı.⁵² Bu avantaj, ülkeyi kalkındırırken beylere de halka hizmet konusunda kaynak oluşturmaktaydı. Bu hareketli güzergâh diğer Selçuklu kollarında olduğu gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklara maruz kalmayı arttırdığından⁵³ Artuklular da sağlık konusuna önem verilmekteydi. Bu amaçla Necmeddin İlgazi döneminde Mardin'de Anadolu'nun ilk külliyesinin içinde bir darüşşifa inşa edilmiştir. Ayrıca Harput ve Silvan'da da darüşşifalar kurulmuştur. Yine bu dönemde birçok medrese kurulmuş ve dini ilimler yanında tıp, astronomi, felsefe gibi pozitif ilimlerin de okutulduğu

⁴⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 343.

⁴⁶ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler Mi Geldi?", *Belleten* 24/96 (Ekim 1960), 574.

⁴⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 344.

⁴⁸ Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", 612.

⁴⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 344.

⁵⁰ Kayseri Gevher Nesine Hastanesi (1204), Sivas I. Keykavus Hastanesi (1217), Divriği Turan Melik Hastanesi (1228), Çankırı Ata Bey Ferruh Hastanesi (1235), Kastamonu Ali Pervane Hastanesi (1272) örnek olarak gösterilebilir.

⁵¹ İlhan Erdem, "Artuklu Uygarlığı ve Türkmenler", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/Özel Sayı-1 (2009), 239.

⁵² Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 225.

⁵³ Terzioğlu, "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", 607.

bilinmektedir. Artuklular döneminde kurulan Koçhisar'daki medreselerde dahi tıp alanında araştırmalar yapıyordu.⁵⁴ Bu medreselerin bazılarında kütüphanenin olması bunların Selçuklu geleneğinden geldiklerinin bir göstergesidir. Hüsameddin Timurtaş döneminde Mardin'de Ayn Bakıra denilen yerde "Meşhedin Kütüphanesi" adıyla bilinen bir kütüphanenin varlığı da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.⁵⁵ Yine Artuklu döneminde yetişen ünlü tabip Fahreddin el-Mardî'nin ölümünden sonra kütüphanesini Hüsamiye medresesine bağışlaması kütüphanelerin varlığına bir delildir. Artuklu hükümdarlarının tıp konusuna önem verdikleri en iyi örneklerden birisi Necmeddin Alpi'dir. Onun döneminde onun isteğiyle Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda Dioscorides'in "*Materia Medica (Kitâbü'l Haşâiş)*" isimli eseri Süryaniceden Arapçaya Mihran bin Mansur isimli hekime tekrar tercüme ettirilmiştir.⁵⁶ Artuklu yöneticileri yanlarında birçok hekim ve âlim bulundurur ve onları muhafaza ederlerdi. Mardin ve çevresinde ilmi konuların konuşulduğu ve tartışıldığı toplantılar yapılırdı. İbn Sînâ geleneğini bilen Sühreverdî "*el-Elvâhul-İmâdiyye*" adlı eserini Artuklu hükümdarı Ebubekir bin Kara Aslan'a ithaf etmiştir. Onun, dönemin ünlü hekimlerinden Fahreddin el-Mardî ile yaptığı görüşmeler ve toplantılar bu dönemdeki ilmi hayata örnek verilebilir.⁵⁷ Artuklu yöneticileri Süryani aydınlara da kıymet verirdi. Papaz Ebûl Faraç Artuklular döneminde Dioscorides'in eserini Süryaniceye tercüme etmiştir.⁵⁸

Halk darüşşifalar dışında alternatif olarak hamamlardan da yararlanmaktaydı. Eminateddin Külliyesi'ndeki Maristan Hamamı bu amaçlı kullanılanlardan bir tanesidir. Hamamın suyu yer altından kaynar ve tuzlu geldiği için halk cilt hastalıklarına iyi geldiğini düşünüp senede bir kere bu hamamda yıkanmayı adet haline getirmiştir.⁵⁹ Halkın hastaneler dışında tedavi için sokak hekimlerinden de yararlandığı anlaşılır. Artuklu hükümdarı Melik Mesud'un himayesinde XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Cevberî, hükümdarın isteğiyle yazmış olduğu eseri "*el-Muhtâr fî keşfi'l-esrâr ve hetki'l-estâr*" da yaşadığı dönemde görmüş olduğu sokak hekimlerinden bahseder.⁶⁰ Sokak hekimlerinin bitkilerden ilaç ve macun yaptığını, bitkileri kendileri topladıkları için konuya vakıf olduklarını ayrıca iyi birer doğa bilimcisi olup tedavi konusunda başarıya ulaştıklarını işaret eder.⁶¹ Yazar gezip gördüğü yerde toplumda farklı gruplar arasında uygulanan hilelerden, göz boyamalardan örnekler verdiği için Artuklu topraklarında da bu işi yapan sokak hekimlerinin varlığı olasıdır. Artuklular sağlık kurumlarını Selçuklularda olduğu gibi vakıf sistemiyle kurmuş ve yürütmüşlerdir. Tıbbi metot ve müdahalelerde Türk-İslam tıbbına bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

⁵⁴ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 240.

⁵⁵ Keskinbora, "Artuklular'da Bilim ve Sağlık", 1/493.

⁵⁶ Süheyl Ünver, "Artuklular Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler" (III. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948), 9/221.

⁵⁷ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 28.

⁵⁸ Ayten Dirier Başabaş - Cemil İnan, "Türkiye'de İlk Tıp Fakültesi'ni Mardin'de Artuklular Kurdu", *Journal of IslamicJerusalem Studies* 3/20 (2020), 348.

⁵⁹ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 30.

⁶⁰ Sadettin Ökten, "Cevberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

⁶¹ Esin Kâhya, "Artuklular Zamanında Yaşamış Bir Bilim Adamı Cevberi" (XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010), 3/81.

2.Artuklular Dönemi'nde Kurulan Darüşşifalar

Artuklular döneminde Silvan, Harput ve Mardin'de kurulduğundan haberdar olduğumuz üç darüşşifa vardır. Bunların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Fakat Artukluların çeşitli merkezlerde darüşşifa kurup halk sağlığına ve tıbbaya verdikleri önemi yansıtılmaları açısından kıymetlidir.

Artuklulardan Belek b. Behrâm'ın 1112 yılında Harput'a sahip olmasıyla burada Artuklular'ın Harput kolu kurulmuş ve bu devirden sonra imar faaliyetleri başlamıştır.⁶² Harput'ta darüşşifa ancak 1228 yılında Nurettin Artukşah tarafından kurulmuştur.⁶³ Günümüze ulaşamayan hastanenin taşlarının kale onarımında kullanıldığı, yıkılmadan önce ise Moğol Komutanı Baycu Noyan'ın dahi tedavi edildiği teşekküllü bir hastanenin var olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Artuklular'ın bir diğer darüşşifası Silvan'dadır. Bîmaristân el-Fârikî olarak anılan bu darüşşifa Mervânîler döneminde 1026 yılında Nasîru'd-Devle döneminde inşa edilmiş olup Artuklular döneminde de kullanılmaya ve muhafaza edilmeye devam edilmiştir.⁶⁵ Burada tıp alanında çalışan Ebû Saîd Mansûr bin İsa "*Kitâb ul-Bîmâristânât*" (Hastaneler Tarihi) adlı eserini yazmıştır.⁶⁶

Artuklular'ın hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz ve en önemli darüşşifası Mardin'dedir. Eminateddin Külliyesi olarak bilinen yapı topluluğu içinde kurulan darüşşifa günümüze ulaşmamıştır fakat külliyenin büyük çoğunluğu mevcuttur. Eminateddin Külliyesi Mardin'de 1. Caddenin alt kısmında bulunan Eminateddin Mahallesinin güney-batı kısmındadır. Bu yapı topluluğu halk tarafından "maristan" olarak adlandırılmaktadır. Külliye ilk yapıldığında camii, medrese, darüşşifa, hamam ve çeşmeden oluşmaktaydı.⁶⁷ Külliyenin yapımına Artukoğullarından Eminateddin tarafından başlandığı, Necmeddin İlgazi tarafından tamamlandığı ve hükümdarın isteğiyle kardeşine ithafen bu isimle anıldığı bilinmektedir.⁶⁸ Darüşşifanın Necmeddin İlgazi'nin mezarının bulunduğu Cami el-Asfar 'ın karşısında olduğunu söyleyen kaynaklara bakılırsa hastane, hamamın güneyinde yer alıyor olmalıdır.⁶⁹ Fakat günümüzde hastanenin varlığına dair bir kanıt bulunmamaktadır. 11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başlarında kurulduğu düşünülen darüşşifa 19. yüzyıla kadar hizmet vermiştir.⁷⁰ Akıl hastalarının da tedavi edildiği darüşşifada, hamamın suyundan da tedavi amacıyla yararlanıldığı düşünülmür.⁷¹

⁶² Coşkun Alptekin, "Artuklular", *Artuklular* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992).

⁶³ Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput* (Ankara, 2001), 29.

⁶⁴ Danık, *Ortaçağda Harput*, 29.

⁶⁵ Ahmet Acıduman - Kemal Tuzcu, "Meyyâfârikîn Bîmâristânü Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme", *Bellekten* 80/289 (Aralık 2016), 750.

⁶⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 241.

⁶⁷ Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi* (İstanbul, 1971), 66.

⁶⁸ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 27.

⁶⁹ Bakkal, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", 1/447.

⁷⁰ Ünver - Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri", 32.

⁷¹ Keskinbora, "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", 214,217.

3.Artuklular Döneminde Yetişen veya Hizmet Veren Bazı Hekimler

Artukluların hâkim oldukları topraklarda hekimlik mesleğini icra eden birçok tabip bulunmaktaydı. Kaynaklardan bilgi sahibi olduklarımız şunlardır:

Fahreddin el-Mardîni: Aslında Kudüslü bir aile mensuptur. Fakat Necmeddin İlgazi'nin Kudüs'ü fethinde ailesini Mardin'e davet etmesi üzerine buraya gelip yerleşmiştir. Tam ismi Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Abdirrahmân el-Ensârî olan tabip, 1118 yılında Mardin'de dünyaya gelmiştir.⁷² Yüksek öğrenimini tamamlamak için Bağdat'a gitmiş, Adüdevle hastanesi baştabibinden ders almış ve İbn Sîna'nın "*el-Kanun fi't-tib*" eserini inceleyerek bu konuda uzman olmuştur.⁷³ Necmettin İlgazi'nin yanında bulunan tabip sefer sırasında dahi onun yanında bulunmuş hatta ona tıp eğitimi vermiştir.⁷⁴ Eyyübîler zamanında Halep'te el-Melikü'z-Zâhir Gazî döneminde saray hekimi olarak görev yapmış ve öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir.⁷⁵ Tıp yanında felsefe bilgisi de ileri seviyede olan Fahreddin el-Mardîni tıp, mantık ve felsefe alanlarında öğrenci yetiştirmiştir.⁷⁶ Fahreddin el-Mardîni'ye iki eser nispet edilmektedir. Bu eserlerden biri kendisine gelen eleştirilere cevap niteliği taşıyan bir risale ile İbn Sînâ'nın "*el-Kaşidetü'l-'ayniyye*" sine bir şerhtir.⁷⁷ 1198 yılında Mardin'de vefat eden tabip zengin kütüphanesini Hüsamiye Medresesine vakfetmiştir.⁷⁸

İmadu'd-Din ed-Düneysiri: Tam ismi Ebu Abdullah Muhammed b. Abbas b. Ahmed er-Rib'i ed-Düneysiri olan tabip 1222 yılında Düneysir'de doğmuştur.⁷⁹ İlk olarak dini ve edebi ilimlerde kendini geliştirmiş daha sonra tıp ilmine dâhil olmuştur.⁸⁰ Kahire'de Bîmâristân el-Kebîr'de ve Şam'da Nurettin Zengi'nin hastanesinde hizmette bulunmuştur.⁸¹ Şam'da Medresetü'd-Dünesiriyye isminde bir tıp medresesi açmış ve alanında zamanın otoritesi haline gelmiştir.⁸² *el-Makaletu'l-Murşide Fi Derci'l-Edviyeti'l-Mufrede, Urcezetun Fit'tiryakil'l-faruk* ve *Mukaddimetu'l Marife Li Hipokrat* adlı eczacılığa ve tıba dair eserleri vardır.⁸³ Düneysir'de de hekimlik görevini yapmış 1303 yılında Şam'da vefat etmiştir.⁸⁴

İbn İlalmış: 1178 yılında Düneysir'de doğan İlalmış'ın tam ismi Ebû Hafs Kemâlüddîn Ömer b. el-Hızır b. İlalmış ed-Düneysirî et-Türkî eş-Şâfiî'dir.⁸⁵ Tarihçi ve hadisçi olmasının yanında tıp ilmiyle de uğraşmıştır. İlk tıp eğitimini Ebü'l-Bekâ Sabit b. Ahmed el-Harrânî'den almış daha

⁷² Ali Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁷³ Ahmet Ağrakça, "Mardinli Bazı İlim Adamları" (I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006), 261.

⁷⁴ Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni".

⁷⁵ Abdulhalik Bakır, "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi* 3 (2018), 32.

⁷⁶ Bakır, "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları", 33.

⁷⁷ Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni".

⁷⁸ Ağrakça, "Mardinli Bazı İlim Adamları", 262.

⁷⁹ Ahmet Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Aralık 2008), 278.

⁸⁰ Ahmet Aslan, "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din Ed-Düneysiri", ed. İbrahim Özcoşar, *Makaleler Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar IV* (2007), 19.

⁸¹ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

⁸² Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", 278.

⁸³ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

⁸⁴ Ahmet Aslan, "Artuklu Döneminde Mardinli İki Şair: İbnü's Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din ed-Düneysiri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2010), 20.

⁸⁵ Cevat İzgi, "İbn İlalmış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

sonra Musul'a giderek Ebül'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bağdâdî'nin "*el-Muhtar fi't-tıbb*" eserini okumuştur.⁸⁶ Bağdat'ta tabip Ebü'l-Hayr el-Mesîhî'den ders almıştır.⁸⁷ *Hilyetü's-seriyyîn min havâssi'd-Düneysiriyyîn* (Târihu Düneysir) adlı eseri Düneysir'e gelen, burada yaşayan altmışa yakın âlimin biyografisini içerir, eserin sekizinci bölümü tabiplere ayrılmıştır.⁸⁸ Eğitimini tamamladıktan sonra Düneysir'de kalmış ve burada talebe yetiştirmiştir.⁸⁹

Ebü'l Fütûh (Feth) İbnü's-Salâh: Bağdat'ta mantık, matematik ve tıp alanında eğitim alan Ebü'l-Fütûh İbnü's-Salâh'ın tam adı Ebü'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'dır.⁹⁰ Hüsâmeddin Timurtaş döneminde Mardin'de bulunmuştur.⁹¹ Fahreddin el-Mardî'nin de ders aldığı âlim Timurtaş ile dostluk kurmuş, muhtemelen emirin hekimliği yapmış, ayrıca emir için bir kütüphane oluşturmuştur.⁹²

Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Alî b. Hubel el-Bağdâdî: 1122 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Ahlatşahlar, Artuklu ve Zengî devletlerinin hizmetinde bulunmuştur.⁹³ Musul'da 1164/65 yılında teorik ve tıp bilgileri içeren kitabı "*Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb*"ı yazmıştır.⁹⁴ Musul'da bulunduğu dönemde İbn İlalmuş'a tıp eğitimi vermiştir.⁹⁵ Bir müddet Mardin'de ikamet eden hekim 1213 yılında Musul'da vefat etmiştir ve Keykavus döneminde Selçuklu Sarayında hekimlik yapan Şemsu'd-dîn Abûl-Abbâs Ahmet isimli bir oğlu vardır.⁹⁶

Abdüllatif el-Bağdâdî: 1162 yılında Bağdat'ta doğan Abdüllatif el-Bağdâdî'nin tam ismi Muvaffakuddîn Abdüllatif b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî'dir.⁹⁷ Teoloji, filoloji, tıp ve simyanın yanında felsefeyle de yakından ilgilenen âlim ilk eğitimini Bağdat'ta almıştır.⁹⁸ Musul, Şam, Kudüs ve Mısır gibi şehirlerde çeşitli âlimlerden dersler aldı. 1206'da Kudüs'te Mescit-i Aksa'da, 1207'de Şam'da Aziziye Medresesi'nde hocalık yaptı.⁹⁹ Mısır'da el-Ezher'de de ders vermiştir.¹⁰⁰ 1220-1229 yılları arasında yaptığı seyahatlerde önce Erzincan, Erzurum, Sivas'a daha sonra Mardin'e uğramış ve bir müddet burada kalmıştır.¹⁰¹ 1231 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰²

⁸⁶ Cengiz Tomar, "İbn İlalmuş'un 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", ed. İbrahim Özcoşar (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), II/3.

⁸⁷ İzgi, "İbn İlalmuş".

⁸⁸ Tomar, "İbn İlalmuş'un 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", II/7.

⁸⁹ Tomar, "İbn İlalmuş'un 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı", II/4.

⁹⁰ Ömer Mahir Alper, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁹¹ Mubahat Türker Küyel, "Tarih Yöntemi Bilincine Misal olarak Bir Artuklu Hizmetlisi : İbn Uş-Şalah" (VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), 2/669.

⁹² Alper, "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh".

⁹³ Ahmet Aciduman, "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine", *Lokman Hekim Dergisi* 10/1 (2020), 115.

⁹⁴ Aciduman, "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine", 116.

⁹⁵ İzgi, "İbn İlalmuş".

⁹⁶ Aciduman, "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fi't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine", 116.

⁹⁷ Mahmut Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁹⁸ Esin Kâhya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi" (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), I/458.

⁹⁹ Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî".

¹⁰⁰ Kâhya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi", I/458.

¹⁰¹ Kâhya, "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi", I/459.

¹⁰² Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî".

İsmâil b. İbrâhim Mardînî: Kureşî'ye göre 1197 veya 1198 yılında Mardin'de doğmuştur.¹⁰³ Tıp ve mantık sahalarında şöhretli bir âlimdir.¹⁰⁴

Ahmed b. Esed Necmuddin: Şam'dan Mardin'e gelen Ahmed b. Esed Necmuddin tıp alanında eğitimi olmasının yanında Artuklu Emiri Melik Mesud'un döneminde vezirlik görevinde bulunmuştur.¹⁰⁵

Ömer bin Durmuş el-Türkî: 1198 yılında dünyaya gelen tabip Düneysirli İl-almiş ailesindedir.¹⁰⁶

4. Artuklu Döneminde Yapılan Tıpla İlgili Diğer Çalışmalar

Artuklu döneminde imar ve inşaa işlerindeki ilerleme yerli mimar ve mühendislerin yetişmesine vesile olmuştur. Artuklu ülkesinde bu meslek gruplarına "hesâbî" (mühendis) unvanı verilmiştir.¹⁰⁷ Bu mühendislerden biri Bedüzzamân Ebü'l-İzz İsmâil b. er-Rezzâz el-Cezerî'dir. Diyarbakır Artuklu sarayında Nureddin Mahmud (1167-1185), Kutbettin Sökmen (1185-1201) ve Nasiruddin Mahmud (1201-1223) döneminde çalışmıştır.¹⁰⁸ Artuklu emirlerinin himayesinde 1181 yılından başlamak üzere 25 yıl görev yapan mühendis Nasiruddin Mahmud'un isteğiyle kaleme aldığı ünlü eseri "*Kitâb fî Ma'rifeti'l-ĥiyeli'l-hendesiyye*"yi (*el-Câmi' beyne'l-'ilm ve'l-'amelî'n-nâfi' fî şinâ'ati'l-ĥiyel*)" 1205 yılında tamamlamıştır.¹⁰⁹ 360 sayfadan oluşan eser Artuklu sarayında zamanın bilim dili olan Arapça ile yazılmıştır.¹¹⁰ 6 kategoriden oluşan eserde önsözden hariç 50 adet şekil, 55 adet buluş ve 15 farklı düzenek bulunur.¹¹¹ Kitabın orijinali günümüzde mevcut değildir. Kopyaları dünyanın farklı yerlerinde bulunur.¹¹² Kitabın altı kategorisi kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. Üçüncü kategorinin ilk dört bölümünde kan alma teknelerinin çizimleri ve bunların nasıl meydana getirileceği anlatılmaktadır. MÖ 5. yüzyılda Hipokrat'ın kan alma konusuna dair bilgileri vardı, İslam dünyasında da kan alma yöntemleri biliniyordu, fakat el-Cezerî'ye kadar kan alma teknelerine dair bir kayıt bulunmaz.¹¹³ O, denge prensibini uygulayarak kan almaya yönelik çeşitli aletler yapmıştır. Onun kitabının ön sözünde belirttiği "dönemin hükümdarları ve filozofları benimle ilgilendiler. Bu durum inancımın fidelerini meyvalandırdı" sözüyle Artuklu ilim dünyasının teşvik edici ve bilimi gözetir tavrı anlaşılabilir. Günümüze gelen bu olağan üstü eserin oluşturuluş tarzı ve içinde barındırdığı yeni buluşlar ve kapsayıcı bilgilerden dönemin ilmi faaliyetlerinin düzeyi hakkında da fikir sahibi

¹⁰³ İhsan Fazlıoğlu, "Mardînî, İsmâil b. İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

¹⁰⁴ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

¹⁰⁵ Kamiran Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî" (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, Mardin: Mardin Valiliği, 2007), II/15.

¹⁰⁶ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 242.

¹⁰⁷ Turan, *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*, 241.

¹⁰⁸ Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", II/21.

¹⁰⁹ Sadettin Ökten, "Cezerî, İsmâil b. Rezzâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

¹¹⁰ Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", II/26.

¹¹¹ Bekir Çirak - Abdülkadir Yörük, "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail el-Cezerî", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2015), 191.

¹¹² Eserin bilinen yazmaları: Bodleian, Oxford, Ms. 27-Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, No. Or.656.-Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, No.Or.117.-Chester Beatty Kütüphanesi, Dublin, Ms.4187.-Bodleian, Oxford, Ms. Fraizer 186.-Bibliothèque National, Paris, Arabe 2477.-Bibliothèque Nationale, Paris, Arabe 5101.-Bibliothèque Nationale, Paris, Suppl. Pers 1145 ve 1145 a.-Topkapı Sarayı, Ayasofya, 3606.- Topkapı Sarayı, Ahmed III.3472.- Topkapı Sarayı, Hazine 414.- Topkapı Sarayı, Ahmet III.3461.-Topkapı Sarayı, Ahmet III, 3350.- Leningrad Kütüphanesi,2539.

¹¹³ Bedî'uz-Zaman Ebu'l-İzz İsmâ'il b.er-Rezzaz el-Cezerî. *el-Cami' Beyne'l-'İlm ve'l-'Amel en-Nafi' fi es-Smaati'l-ĥiyel*. çev. Sevim Tekeli vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021).

olunabilir. el-Cezerî'nin kitabının üçüncü bölümünde çizmiş olduğu bu kan alma tekneleri Artuklu tıp çalışmaları alanına dâhildir.

Sonuç

Selçuklu ordusunda görevli Artuk b. Eksük'ün oğullarının kurduğu Artuklu beylikleri Anadolu'nun Türkleşmesine ve Türk kültürünün buraya yerleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Mardin, Harput ve Hasankeyf'te kurulan beylikler Selçuklu kültüründen etkilenmiştir. Tıp alanında Tuğrul Bey'in Büveyhîlerden kalma Adudî Hastanesi'ni tamir ettirip kullanmaya devam ettirmesi gibi Artuklular da Mervânîlerden kalma Bîmaristân el-Fârikî'yi kullanmaya devam etmişlerdir. Bunun yanında Anadolu'nun ilk külliyesi olan Eminüddin Külliye'nin içinde "maristan" olarak anılan darüşşifayı yapmak gibi atımlara da gitmişlerdir. Bu darüşşifa; Musul'dan dahi hastaların geldiği dönemin önemli tıp merkezleri arasında yer almıştır. Külliyenin içinde bulunan hamamdan dahi tedavi amaçlı istifade etmişlerdir. Artuklu yöneticileri ilim hayatının gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkı sağlamışlardır. Devlet eliyle kurulan medreseler vakıf sistemine bağlanmış ve tıp eğitiminin de verildiği önemli medreseler kurulmuştur. Mardin dönemin önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Yöneticilerin isteğiyle bu dönemde kütüphaneler oluşturulmuş, tıp alanında eserler meydana getirilip tercüme edilmiştir. Artuklu topraklarında tıp ilminin konuşulup tartışıldığı yüksek seviyede bir ortam oluşturulmuştur. Artuklu yöneticileri yanlarında özel hekimler bulundurmuş savaşta dahi onları yanlarında tutmuştur. Bu dönemde Fahreddin el-Mardîni, İmadu'd-Din ed-Duneyisiri, Ebü'l Fütûh (Feth) İbnü's-Salâh gibi hekimler görev almıştır. Tabiplerin yüksek tahsillerini yapmak için dönemin önemli ilim merkezleri olan Bağdat, Musul, Halep gibi şehirlere gittikleri görülür. Artuklu döneminde sokak hekimleri olarak tabir edilen tıp eğitimi almadan çeşitli uygulamalar ve ilaç yapımını bilen kişilerin varlığı tespit edilmiştir. Döneminin ilerisinde bir mühendis olan el-Cezerî Artuklu yöneticileri tarafından desteklenerek oluşturduğu kitabı "*Kitâb fî Ma'rifeti'l-ħiyeli'l-hendesiyye (el-Câmi 'beyne'l- 'ilm ve'l- 'ameli'n-nâfi ' fî şmâ'ati'l-ħiyel)*" de farklı alanlara hizmet eden otomatik aletlerin çizimini yaparak nasıl çalıştırılacağını anlatmıştır. Eserde tıp alanında kullanılmak üzere tasarlanmış kan alma teknelerine de yer vermiştir. Denge prensibine dayanan bu tıp aletleri Artukluların tıp alanındaki çalışmaların düzeyini gösterir. Artuklular devlet olmadan beylik olarak kalmışlar, fakat tıp ilminde dönemin devletleriyle yarışacak eserler ve ilmi ortam oluşturmayı başarmışlardır.

Kaynakça

- Acıduman, Ahmet. "Muhezzebu'd-dîn b. Hubel el-Bağdâdî'nin Kitâbu'l-Muhtârât fî't-Tıbb'ında Yaşlıların Tedbiri Üzerine". *Lokman Hekim Dergisi* 10/1 (2020), 115-123.
<https://doi.org/10.31020/mutftd.649006>
- Acıduman, Ahmet - Tuzcu, Kemal. "Meyyâfârikîn Bîmârîstânı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme". *Belleten* 80/289 (Aralık 2016), 741-756.
<https://doi.org/10.37879/belleten.2016.741>
- Ağırakça, Ahmet. "Mardinli Bazı İlim Adamları". 257-266. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Alper, Ömer Mahir. "İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/197-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Alptekin, Coşkun. "Artuklular". *Artuklular*. III/415-418. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992.
- Altun, Ara. *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul, 1971.
- Artuk, İbrahim. *Mardin Artukoğulları Tarihi*. İstanbul, 1934.
- Aslan, Ahmet. "Artuklu Döneminde Mardinli İki Şair: İbnu's Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din ed-Düneysiri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2010), 15-36.
- Aslan, Ahmet. "Artuklular Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbn es-Saffar el-Mardini ve İmadu'd-din Ed-Düneysiri". ed. İbrahim Özcoşar. *Makalelerle Mardin IV Önemli Simalar Dini Topluluklar IV* (2007), 10-28.
- Aslan, Ahmet. "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (Aralık 2008), 259-281.
- Attar, Aygün. "Artuklular Döneminde Mardin". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* IV/1 (2006), 1-29.
- Bakır, Abdulhalik. "Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları". *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi* 3 (2018).
- Bakkal, Ali. "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler". ed. İbrahim Özcoşar. I/427-454. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 3.Baskı., 2016.
- Belâzurî. *Fütûhu'l Büldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bosworth, Clifford Edmund. *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*. çev. Hande Canlı. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 1.baskı., 2005.
- Bulduk, Abdulgani Fahri. *Mardin Tarihi*. ed. Burhan Zengin. Batman, 1999.
- Çirak, Bekir - Yörük, Abdülkadir. "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail el-Cezeri". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2015), 175-194.
- Danık, Ertuğrul. *Ortaçağda Harput*. Ankara, 2001.
- Dirier Başabaş, Ayten - İnan, Cemil. "Türkiye'de İlk Tıp Fakültesi'ni Mardin'de Artuklular Kurdu". *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 3/20 (2020), 337-351.
- Durusoy, Ali. "Fahreddin el-Mardîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/86-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Erdem, İlhan. "Artuklu Uygarlığı ve Türkmenler". *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29/Özel Sayı-1 (2009), 236-242.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mardîni, İsmâil b. İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/53. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Göyünç, Nejat. *16.Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara, 1991.
- Günel, Veysi. *Mardin İlindeki Artuklu ve Süryani Tarihsel Mirasının Coğrafi Dağılışı = Geographical Distribution of Artuqy and Syriac Historical Heritage in Mardin Province*. II.cilt/315-336. Mardin, 2008.

- Güneş, Hüseyin Haşimi. *Abdüselam Efendi'nin Mardin Tarihi*. İstanbul, 2007.
- İbn'ül Ezrak. *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*. çev. M.E. Bozarsalan. İstanbul, 1975.
- İzgi, Cevat. "İbn İlalmiş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/90-91. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kâhya, Esin. "Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı: Abdüllatif Bağdadi". I/457-466. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Kâhya, Esin. "Artuklular Zamanında Yaşamış Bir Bilim Adamı Cevberi". 3/75-82. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.
- Kaya, Mahmut. "Abdüllatif el-Bağdâdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/254-255. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kayhan, Hüseyin. "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar". *History Studies* 3 (2011), 156-163.
- Keleş, Bahattin. "Nizamiye Medreselerinde Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri". *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Haziran 2022), 16-26.
- Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi". *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History* 71/1 (2020), 115-144. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.008>
- Keskinbora, Hıdır Kadircan. "Artuklular'da Bilim ve Sağlık". 1/491-514. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Keskinbora, Hıdır Kadircan. "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar". 211-220. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006.
- Küyel, Mubahat Türker. "Tarih Yöntemi Bilincine Misal olarak Bir Artuklu Hizmetlisi : ibn Uş-Şalah". 2/665-678. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 15.basım., 2021.
- Ökten, Sadettin. "Cevberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ökten, Sadettin. "Cezerî, İsmâil b. Rezzâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/505-506. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özervarlı, Kamiran. "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî". II/11-32. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1.Baskı., 2018.
- Roux, Jean Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu, 3.Baskı., 2020.
- Sargutan, Erdal. "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları". *Vakıflar Dergisi* 11 (1976), 313-322.
- Sevim, Ali. "Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasi faaliyetleri". *Bellekten* 26/101 (1962), 121-146.
- Sevim, Ali. "Artukoğlu İlgazi". *Bellekten* 26/104 (1962), 649-692.
- Sevim, Ali. "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri". *Bellekten* 26/103 (1962), 501-520.
- Sümer, Faruk. "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler Mi Geldi?" *Bellekten* 24/96 (Ekim 1960), 567-594.
- Bedi'uz-Zaman Ebu'l-İzz İsmâ'il b.er-Rezzaz el-Cezeri. el-Cami' Beyne'l-İlm ve'l-Amel en-Nafi' fi es-Sinaati'l-Hiyel*. çev. Sevim Tekeli vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2.baskı., 2021.
- Terzioğlu, Arslan. "Yerli Ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri Ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri". *Yeni Türkiye* 91 (2016), 607-624.
- Tomar, Cengiz. "İbn İlalmiş'in 'Hilyetü's-Seriyyîn Min Havvâsi'd-Düneysiriyyîn' Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı". ed. İbrahim Özcoşar. II/1-8. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 9.baskı., 2011.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 23. Basım, 2020.

- Ünver, Süheyl. "Artıklılar Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler". 9/221-226. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Ünver, Süheyl. *Selçuk Tababeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940.
- Ünver, Süheyl - Bayrı, Halil. "Artuk Oğulları ve Mardindeki Hastahaneleri". *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 5/17 (1940), 27-32.
- Vâth, Gerhard - Ersan, Çev Mehmet. "Artuklu Beyliğinin Yönetimi". *Türk Dünyası İnceleme Dergisi* m (1999), 233-260.
- Yardımcı, Yusuf Metin. "Mardin Artukluluğunda Siyasi İlişkiler". 1/269-284. Mardin: Mardin Valiliği, 2007.
- "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı". *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. II/723. Ankara, 1994.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi/Darüşşifa Journal Of Islamic Medical
History Research

ISSN:2822-4949

(Haziran/June 2023)2/1

VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar

VII. Crusade And Epidemics

Musa DEMİR

Diyanet İşleri Başkanlığı, Kocasinan İlçe Müftülüğü, Mimarsinan (Kuloğlu) Cami Müezzin
Kayyım, Kayseri, Türkiye.

musa_demir@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-8404-5422

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 21 Ocak 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 2 Mart 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

Atıf/Cite As

Demir, Musa, "VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları
Dergisi, (Haziran/June, 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

VII. CRUSADE AND EPIDEMICS

ABSTRACT

King of France Louis IX. fell ill with malaria in 1244, lost consciousness due to this disease, and his servants thought he was dead when he was unconscious. IX. Louis had sworn to organize a Crusade if he recovered from the disease.

Immediately after Louis IX. regained his health, he started the preparations for the Crusade and came to Cyprus on September 11, 1248. On June 4, 1249, he came to Dimyat and took this place in a short time. Later Louis' IX. brother, Robert, Count of Artios, had raided the soldiers in the Muslim headquarters in Mansoura. As a result of this raid, many Muslim soldiers were martyred, including the army commander, Fahreddin Şeyhu'ş-Şuyûh. Some of the Mamluk troops in the Ayyubid army escaped from this turmoil and lay an ambush in the narrow streets of Mansura, waiting for the Crusaders to enter the streets of the city. After the Crusaders entered the streets of the city, they suddenly attacked and killed almost all of the knights. Thus, the Crusaders had to withdraw from Mansura by suffering great losses before they could get what they wanted.

Meanwhile, the Ayyubid ruler of Egypt, Melikus-Sâlih (637-647/1240-1249) died due to the tuberculosis he had caught, and his son Turanşah ascended to the Ayyubid throne. As soon as Turanşah came to the throne, he had light ships built to effectively fight the Crusaders, and prevented the Crusaders from bringing supplies and war equipment from Damietta via the Nile River. Turanşah later strengthened the army by adding many soldiers to the army. While Turanşah was making these preparations, the Crusaders were struggling with hunger and epidemic diseases. Finally When Louis IX. realized that he was not likely to win against the Muslims, he sent an envoy to Turanşah to make an agreement, but the desired agreement could not be achieved.

When Louis IX. could not come to an agreement with Turanşah, he decided to withdraw the army and return to Damietta. Being aware of this situation, Turanşah ordered the army to attack the Crusaders. Many Crusader soldiers were killed in this attack. who was diagnosed with dysentery. Louis IX, took the men to a cabin. Various epidemics spread among the crusader knights due to the lack of supplies and the shortage of clean water. Dead layers appeared on the gums of the soldiers who got the disease. So much so that surgeons had to cut this meat so that patients could chew their food. The symptoms of another epidemic were the drying of the flesh on the legs and the formation of black, earth-colored spots on the skin. In addition, the teeth of those who had the disease began to rot. They were subsequently bleeding from their noses and later died. As a result, When Louis IX. saw that the army had suffered too many casualties, he was convinced that he could no longer resist the Muslims. After the meeting with his leading commanders, he asked Turanşah for safety and decided to surrender.

Turanşah responded positively to the Crusaders' demand for security. While making an agreement between the Muslims and the Crusaders, someone named Marcel; Unbeknownst to Louis IX.

"Knights! The final order of our king is to surrender unconditionally to the Muslims." said. The knights of the Crusades, thinking that this order was a request of the king, gave all their weapons to the Muslims and surrendered. Thus VII. The Crusade ended in great disappointment. Later Louis IX. VIII on Tunisia in 1270. He organized the Crusade. Here he himself, his son and most of his army died of the plague.

Keywords: VII. Crusade, Louis IX., Turanşah, Epidemic, Death.

VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar

ÖZET

Fransa Kralı IX. Louis, 1244 tarihinde malaria (sıtma) hastalığına yakalanmış, bu hastalık sebebiyle de bilincini kaybetmiş, bilinci kapalıyken hizmetçileri onun öldüğünü zannetmişti. IX. Louis, hastalıktan kurtulup iyileşmesi halinde bir Haçlı Seferi düzenleyeceğine yemin etmişti.

IX. Louis sağlığına kavuştuktan hemen sonra Haçlı Seferi hazırlıklarına başlamış ve 11 Eylül 1248 tarihinde Kıbrıs'a gelmişti. 4 Haziran 1249 tarihinde Dimyat önlerine gelerek burayı kısa zamanda almıştı. Daha sonra IX. Louis'in kardeşi Artios Kontu Robert, Mansûra'daki Müslümanların karargâhında bulunan askerlere baskın yapmıştı. Bu baskın sonucunda ordu komutanı Fahreddin Şeyhu's-Şuyûh da olmak üzere birçok Müslüman asker şehit edilmişti. Eyyûbî ordusundaki Memlük birliğinin bir kısmı bu kargaşadan kurtulup Mansûra'nın dar sokaklarına pusu kurmuş ve Haçlıların şehrin sokaklarına girmelerini beklemişti. Haçlı birlikleri şehrin sokaklarına girdikten sonra aniden hücum ederek şövalyelerin tamamına yakını öldürmüşlerdi. Böylece Haçlılar, Mansûra'da istediklerini elde edemedi büyük bir zayıyat vererek oradan çekilmek zorunda kalmışlardı.

Bu sırada Mısır Eyyûbî hükümdarı Melikü's-Sâlih (637-647/1240-1249) yakalanmış olduğu verem hastalığından dolayı vefat etmiş yerine oğlu Turanşah, Eyyûbî tahtına geçmişti. Turanşah, tahta geçmez Haçlılarla etkili bir şekilde mücadele etmek için hafif gemiler yaptırmış, Haçlılara, Nil Nehri yoluyla Dimyat'tan erzak ve savaş teçizatının getirilmesini engellemişti. Turanşah, daha sonra orduya pek çok asker katarak orduyu da güçlendirmişti. Turanşah, bu hazırlıkları yaparken Haçlı birlikleri açlık ve salgın hastalıklarla mücadele etmekteydi. Neticede IX. Louis, Müslümanlar karşısında kazanma ihtimali olmadığını anlayınca anlaşma yapmak üzere Turanşah'a bir elçi heyeti göndermiş fakat istenilen anlaşma sağlanamamıştı.

IX. Louis, Turanşah ile anlaşma sağlayamayınca orduyu geri çekerek Dimyat'a dönmeye karar verdi. Bu durumdan haberdar olan Turanşah, orduya Haçlılar üzerine saldırı emri verdi. Bu saldırıda birçok Haçlı askeri öldürüldü. Dizanteri hastalığına yakalanan IX. Louis'i adamları bir kulübeye götürdü. Haçlı şövalyeleri arasında erzak eksikliği ve temiz su sıkıntısından dolayı çeşitli salgın hastalıklar yayıldı. Hastalığa yakalanan askerlerin dış etlerinde ölü tabakalar çıktı. Öyle ki hastaların yiyeceklerini çığneyebilmeleri için cerrahlar bu etleri kesmek zorunda kaldı. Diğer bir salgının belirtileri ise bacaklardaki etlerin kuruması ve derinin üzerinde siyah toprak renginde beneklerin oluşması şeklindeydi. Ayrıca hastalığa yakalananların dişleri çürümeye başlıyordu. Akabinde burunları kanıyor ve daha sonra ölüyorlardı. Bunun neticesinde IX. Louis, ordunun çok fazla zayıyat verdiğini görünce Müslümanlara karşı daha fazla direnemeyeceğine kanaat getirdi. Önde gelen komutanlarıyla yaptığı toplantı sonrasında Turanşah'tan emân dileyip teslim olmaya karar verdi.

Turanşah, Haçlıların emân talebine olumlu karşılık verdi. Müslümanlarla Haçlılar arasında anlaşma yapılırken Marcel adında biri; IX. Louis'in haberi olmadığı halde "Şövalyeler! Kralımızın kesin emri, Müslümanlara kayıtsız şartsız teslim olunuz." dedi. Haçlı şövalyeleri bu emri kralın bir isteği

zannederek bütün silahlarını Müslümanlara verip teslim oldu. Böylece VII. Haçlı Seferi büyük bir hüsrarla sonuçlandı. Daha sonra IX. Louis, 1270 yılında Tunus üzerine VIII. Haçlı Seferini düzenledi. Burada kendisi de dahil olmak üzere, oğlu ve ordusunun büyük bir kısmı veba hastalığına yakalanarak öldü.

Anahtar Kelimeler: VII. Haçlı Seferi, IX. Louis, Turanşah, Salgın Hastalık, Ölüm.

GİRİŞ

Dünya tarihinde Müslüman ve Hristiyanları karşı karşıya getiren en önemli olayların başında Avrupa ülkelerinin desteklediği Haçlı Seferleri gelmektedir. Avrupalı Hristiyan devletler, İslam topraklarında tam olarak istedikleri sonucu elde edemedikleri için toplamda sekiz büyük Haçlı Seferi düzenlemişlerdir. Bunun neticesinde kutsal şehir Kudüs'ü kurtarmak amacıyla yapılan seferlerde pek çok kişi ya savaşlardan ya da salgın hastalıklardan dolayı hayatını kaybetmiştir.

VII. Haçlı Seferi'nde Haçlı birlikleri arasında sıtma, dizanteri ve iskorbüt gibi salgın hastalıklar yayılmıştır. Bu salgın hastalıkların temel sebebi temiz su, erzak yetersizliği ve hijyen eksikliğidir. Üstelik bu etkenlerin yanında hastalıkların daha fazla yayılmasını iklim değişikliği de tetiklemiştir. O dönemde salgın hastalıklara karşı herhangi bir ilaç ya da etkili bir tedavi yöntemi yoktu. Bu hastalıklara yakalanan kişiler kaderlerine terk edilmiş ve genel olarak ölümlerine sonuçlanmışlardır. Öte yandan IX. Louis, Kudüs'ü Müslümanların elinden yeniden almak için her türlü hazırlığı yapmış ve tam teşekküllü bir ordu hazırlamıştır. Fakat salgın hastalıklar orduda büyük bir kıyıma sebep olmuştur.

IX. Louis, her türlü olumsuzluklara rağmen Müslümanlarla mücadele etmiş ancak bahsi geçen sebeplerden dolayı istediği başarıyı elde edememiş ve Müslümanlar tarafından esir edilmiştir. Bu araştırmamızda VII. Haçlı Seferi'ndeki salgın hastalıkların sebeplerini ve hastalığa yakalanan askerlerin durumu ele alınacaktır.

VII. Haçlı Seferi ve Salgın Hastalıklar

Fransa Kralı IX. Louis, (1226-1270) Paris'in batı tarafında bulunan Seine'ye bağlı Possy Kasabası'nda 25 Nisan 1214 tarihinde doğdu.¹ Babası VIII. Louis, annesi Blanche'dir. Babası VIII. Louis öldükten sonra 29 Kasım 1226 tarihinde 12 yaşında Fransa krallık tacını, Soissos Piskoposu'nun elinden giydi.²

¹ Marius Sepet, *Saint Louis* (London: Duckworth Publisher, 1899), 1.

² Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları* çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, 2020), 77.

IX. Louis, küçük yaşta krallık tacını giydiği için³ Fransız baronlarının baskısına maruz kaldı. Baronlar, IX. Louis'in yaşının küçük oluşunu fırsat bilerek amcası Boulogne Kontu Philippe Hurupel'i kral seçti. Bu anlaşmazlık, Fransa'da beş yıl süren bir iç karışıklığa sebep olduysa da bu taht mücadelesini IX. Louis kazandı.⁴ Bu başarıdan sonra IX. Louis, İngilizlerle yapmış olduğu savaş sırasında askerleri arasında yayılan dizanteri hastalığına yakalandı ve bu hastalık sebebiyle bilincini kaybetti. Hatta kralın hizmetinde bulunan kadınlar onun öldüğünü zannetti.⁵ Ağır hasta olarak yatağında yatan kralın üzerine kutsal emanetler konuldu. IX. Louis'i çok seven halk bu hastalıktan kurtulsun diye dua edip sadaka dağıttı. Bu süreçten sonra hastalığı hafifleyen ve kendini toparlamaya başlayan⁶ Kral, "Yükseklerden gelen Tanrı'nın nuru beni ziyaret etti. Tanrı beni ölümden geri döndürdü diyerek"⁷ sağlığına kavuşmanın kefareti olarak Haçlı Seferine liderlik etmeye karar verdi. Daha sonra VII. Haçlı Seferi'ni başlatmak için Paris piskoposunu yanına çağırarak yemin edip haç ve rozetini omuzuna taktı.⁸ Hastalıktan yeni kurtulan IX. Louis'i annesi Blanche ve karısı niyetinden vazgeçirmek için çabalamış olsalar da o yeminini bozmadı. Aksine kendini bu düşüncesinden vazgeçirirlerse sefere çıkana kadar yiyip içmeyeceğini söyleyerek düşüncesinde ve hayata geçirmek istediği hedefinde kararlı olduğunu gösterdi.⁹ Bu sırada 642/1244 yılında Mısır Eyyübî Devleti hükümdarı el-Melikü's-Sâlih'in isteğiyle Hüsâmeddin Berkehan liderliğinde Hârizmliler, Kudüs'ü Haçlılardan tekrar aldı. Bu fetihle Kudüs'teki Kıyâme Kilisesi tahrip edildi. Ayrıca Kıyâme Kilisesi'ndeki Hz. İsa'nın ve Haçlı krallarının mezarları yıkılıp talan edilip mezarlardan çıkarılan kemikler de yakıldı. Kudüs'teki Haçlı şövalyeleri ve halktan 30.000'e yakın kişi öldürüldü.¹⁰

VII. Haçlı Seferi Hazırlığı

Kudüs'ün 642/1244 yılında Müslümanların eline tekrar geçmesi ve bu fetihle pek çok Hristiyan'ın öldürülmesi Avrupalı Hristiyan halkın tepkisine yol açmıştı. Bu durumu fırsat bilen IX. Louis, VII. Haçlı Seferi hazırlıklarına başlamış, zorlu ve masraflı olacak bu sefer için Papa'dan da yardım istemişti.¹¹ IX. Louis'in yardım çağrısına olumlu cevap veren Papa IV. Innocent Hristiyan dünyasının pek çok yerinde hatırı sayılır yardım toplamıştı.¹² Ayrıca Kutsal Roma Cermen İmparatoru II. Friedrich,¹³ IX. Louis'e erzak, gemi ve birçok alanda yardımda bulunmuştu. II. Friedrich, IX. Louis'e sefere çıktığında İngiltere'nin Fransa'ya saldırmaması için bütün siyâsî gücünü kullanacağına dair söz de vermişti.¹⁴ Ancak II. Friedrich bir taraftan IX.

³ O günkü anlayışa göre; Tac giyme merasiminde sağ elinde tuttuğu asa halkını koruma ve halka hükmetmeyi, sol elindeki asa merhameti, başına taktığı tacı ise adaleti temsil ediyordu. Frederick Peryy, *Saint Louis (Louis IX. of France): The Most Christian King* (New York: The Knickerbocker Press, 1901), 26.

⁴ Henry Binsse, *A History of France* (London: Universty Paperback Methuen&Co Ltd., 1941), 60.

⁵ Thomas Andrew Archer, *The Crusades; The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem* (New York: Publisher, 2015), 392.

⁶ Peryy, *Saint Louis*, 132.

⁷ Jean Richard, *Saint Louis: Crusader King of France* (New York: Cambridge University Press, 1992), 1.

⁸ Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 6/388.

⁹ Mathew Paris, *Chronicles of Matthew Paris: Monastic life in the Thirteenth Century* (London: 1872), 131.

¹⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Muzaffer, *Mir'atü'z-Zaman fi Tevârihi'l-Âyân*, Thk. İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 2009, 22/378; Makrîzî, Takîyüddin Ahmed b. Ali. *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. nşr. M. Mustafa-Sâid A. Âşûr. 1-12 Cilt. Kahire:1956-1973, 1/419.

¹¹ İsmet Ğanîm, *ed-Devletü'l-Eyyübîyye ve's-Salibiyyûn* (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1190), 102.

¹² Peter Jackson, *The Seventh Crusade 1244-1254: Sources and Documents* (London: Taylor&Francis Ltd., 2009), 22-37.

¹³ Daha fazla bilgi için Bkz. Süleyman Özbek, Şehir Karakaş, VI. Haçlı Seferi Gölgesinde Kutsal Roma İmparatoru II. Friedrich ve Eyyübî Sultanı Melik Kâmil Dostluğu, USAD, Güz, 15, 2021.

¹⁴ Richard Girard de Bury, *Histoire de St. Louis, Roi de France* (Qontro Classic Books, 2010), 70.

Louis'e her türlü desteği verirken diğer taraftan Mısır Eyyûbî Hükümdarı Melikü's-Sâlih'e IX. Louis'in yapacağı Haçlı Seferi hakkında bilgiler içeren bir mektup da göndermişti. Dahası Fransa kralıyla yeni bir Haçlı Seferi düzenlememesi için görüşmüş olsa da IX. Louis, "Tanrı ve inancımın başka hiçbir şey benim Dimyat, Mısır ve Kudüs'e saldırmama engel olamaz. Hiçbir şey beni bu yoldan geri çeviremez," diyerek sefer hakkında kararlılığını ortaya koymuştu.¹⁵ IX. Louis'in kararlı bir şekilde çıktığı bu sefere; eşi, kardeşleri, çok sayıda Fransız asilzâdeler, şövalyeler, madenciler, mühendisler, marangozlar ve işçiler de katılmıştı. Ayrıca IX. Louis, ordusuyla birlikte doktoru Magista Hersende'yi (muhtemelen Parisli bir kadın), uzman ve cerrahlardan oluşan tıbbi danışmanlarını da yanında götürmüştü.¹⁶ VII. Haçlı Seferi, insani ve maddi güç bakımından en iyi organize edilmiş olup, Hristiyanlar için en umut verici; Müslümanlar için ise en tehlikeli, olarak kabul edilmişti.¹⁷

IX. Louis ve ordusu 25 Ağustos 1248 tarihinde Aigues Mortes şehrinden¹⁸ deniz yoluyla Kıbrıs'a gitmek için açıldı.¹⁹ IX. Louis, Avrupa ülkelerinde 2500 ve 2800 arasında şövalye, 5000'e yakın piyade, 5000 okçu, 10.000'den fazla asker ile yaklaşık 25.000 kişilik bir ordu topladı.²⁰ IX. Louis ve ordusu 17 Eylül 1248 tarihinde Kıbrıs Adası'na vardı. Onun adaya geldiğini duyan Suriye Baronları, Hospitalier, Templier Şövalyelerinin ileri gelenleri ve Akka'daki Haçlı Krallığı, Kıbrıs'a gelerek memnuniyetlerini bildirdi.²¹ IX. Louis, büyük bir umut ve heyecanla daha fazla zaman kaybetmeden Müslümanlara saldırmak istese de Kıbrıs'ta toplanan bu heyet; mevsimin kış ve sert olması, sığ deltalara ve çok az limana sahip olan Nil Nehri'nde ilerlemenin tehlikeli olacağını bildirerek sefer için acele etmemesi gerektiği konusunda onu uyardı. Ayrıca bu heyetin asıl düşüncesi, Müslümanlarla savaşarak değil, barış yoluyla Mısır'a hâkim olmaktı. Ancak IX. Louis, kendisine ve ordusuna çok güvendiği için barışı aklının ucundan bile geçirmede. Bu düşünce kendisine iletildiğinde "Ben, buraya siyaset yapmaya değil savaşmaya geldim" diyerek Müslümanlarla anlaşma teklifine şiddetle karşı çıkıp Eyyûbî hükümdarıyla yapılan müzakerelerin derhal kesilmesini emretti.²² Kıbrıs'ın iklimi, Avrupa ülkelerinden gelen Haçlılar için ölümcül bir etkiye neden oldu. Çok sayıda üst düzey Haçlı komutan ve asker bu salgın hastalığa yakalanıp Müslümanlarla savaşmadan öldü.²³

IX. Louis, mevsim şartları sebebiyle geciken seferini fırsata çevirdi ve bölgeyi iyi bilen diğer Haçlı liderleriyle savaş stratejisi üzerine görüş alışverişinde bulundu. Bu görüşmeler sonucunda ortaya çıkan düşünce; ilk olarak stratejik bir öneme ve zengin kaynaklara sahip olan Mısır'ın alınmasıydı. Öncelikle Mısır'ın kalbi ve anahtarı olarak bilinen Dimyat'a daha sonra

¹⁵ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, 2018), 378-379.

¹⁶ Christopher Tyerman, *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır? Yüksek Orta Çağ'da Akıl ve Dini Savaş*, çev. Murat Çaylı, Selenge Yayınları, 1. Baskı, Ekim, 2021, İstanbul, 321.

¹⁷ Chan, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, 265-266.

¹⁸ Fransa'da Okisanta bölgesine bağlı bir yerleşim yeridir.

¹⁹ Peter Lock, *The Routledge Companion to the Crusades* (New York: Taylor&Francis Group, 2006), 177; Jim Bradbury, *The Medieval Siege* (Suffolk: Boydell & Brewer, 1992), 200.

²⁰ Murray Alan, *The Crusades: an Encyclopedia* (California: Library of Congress Cataloging in Publication Data, 2006), 333.

²¹ Peryy, *Saint Louis*, 2/492-493.

²² Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, 4. Baskı, Mart, 2013. 92; Steven, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2019. 3/221.

²³ Jean Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Selenge Yayınları, çev. Özge Özdemir, 1. Baskı, Şubat, 2022. 353; Thomas Asbridge, 260 kadar Latin Baron ve şövalyenin Kıbrıs'ta yakalandığı malarya hastalığından dolayı öldüğünü söylemektedir. *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014. 586.

Mansûra'ya ve akabinde ise Kahire'ye saldırmaya karar verdiler.²⁴ Çünkü Mısır'ın ele geçirilmesiyle birlikte Kudüs'ü almak daha kolay olacaktı.

Dimyat Savaşı ve Melikü's-Sâlih'in Ölümü

Eyyübî hükümdarı Melikü's-Sâlih; IX. Louis'in, Akdeniz kıyısında bulunan önemli liman kenti Dimyat'a saldıracağı haberini aldı.²⁵ Humus kuşatmasını kaldırıp Uşmum Tennah'a geldi ve ordugâh kurdu. Melikü's-Sâlih burada iken dizinde ve akciğerinde verem (tüberküloz)²⁶ hastalığı çıktı. Bu hastalık tüm vücuduna yayıldı.²⁷ Kendisi hasta olduğu için ordu komutanı olarak Emir Fahreddin Şeyhü'ş-Şuyûh'u görevlendirdi.²⁸ Mısır naibi Hüsameddin Hezbâni'den Kahire'deki savaş gemilerini Dimyat'a göndermesini istedi. Melikü's-Sâlih, Dimyat'ta savaş için bütün tedbirleri aldı. Emir Fahreddin komutasındaki Eyyübî ordusu IX. Louis ve ordusunu beklemeye başladı.²⁹

IX. Louis, 21 Safer 647/5 Haziran 1249 tarihinde Dimyat önlerine geldi ve şehrin önüne kırmızı çadırını kurdu.³⁰ Haçlı birlikleri, 22 Safer 647/6 Haziran 1249 Cumartesi günü Dimyat'a hücum etti. Güçlü Haçlı birlikleri karşısında direnemeyen Müslüman ordusu, kısa zamanda bozguna uğradı. Melikü's-Sâlih'in önemli emirleri Necmeddin b. Şeyhü'l-İslâm ile Sarimeddin Özbek Vezîri başta olmak üzere Müslümanlardan pek çok asker şehit düştü. Dimyat kısa bir zaman sonra Haçlıların eline geçti. Emîr Fahreddin, kimsenin beklemediği bir anda orduyu Nil Nehri'nin doğusuna Dimyat'tan Uşmûm Tennah'a doğru geri çekti.³¹ Bu arada Eyyûbi Hükümdarı Melikü's-Sâlih'in hastalığı ilerlemiş, kalçasındaki yara da tüm vücudunu sarmış, ağrıları arttığından, doktoru tarafından uyutulmuş ve uyandırılması da yasaklanmıştı. Bu nedenle Emir Fahreddin, gönderdiği mektuplara cevap alamayınca Melikü's-Sâlih'in hastalığından dolayı öldüğünü zannetmişti. Emir Fahreddin, orduya daha fazla kayıp verdirmemek için savaşa girişmeden Dimyat'ı terk etmişti.³²

²⁴ Alan, *The Crusades*, 343.

²⁵ İbnü'l-Furât, Nasıruddin Muhammed b Abdürrahim b. Ali, *Târihu'd-Düvel ve'l-mülük-Târihu İbni'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin) Beyrut, 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut, 1936, IX/2 nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut, 1938, 14.

²⁶ Verem (Tüberküloz), insanlar arasında hava yoluyla yayılan, bütün organları etkisi altına alabilen bir akciğer hastalığıdır. Orta çağda yaygın olup 150 milyon yıldan daha fazla geçmişi vardır. Hastalığın belirtileri, sık ve şiddetli öksürük, balgam, aşırı yorgunluk, iştahsızlık, kilo kaybı, uyusukluk, titreme kas ağrıları, terleme, ateş nöbetleri akabinde ise ölüm gelmektedir. Daha fazla bilgi için Bkz. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 57-59.

²⁷ İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, nşr Ömer A. Tedmurî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2004, 63-64-80; Ebü'l-Fidâ, verem ve ülser olduğunu; İmâdüddin İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, nşr. Muhammed Azb v. dğr., I-IV, 1998-1999;3/217; Makrîzî ise verem olduğunu bu hastalığın vücudunu yediğini; Sülûk, 3/443; İbn Usaybia kalçasında et yiyen bir bakterinin olduğunu söylemektedir. İbn Ebî Usaybia Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizâr Ridâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, 599-600; Steven Runciman ise onun saf Kürt kanı taşımadığını, bu sebeple hastalıklara karşı bağışıklık sisteminin gelişmediğini, Sudan kanı taşıdığını (Annesi tarafından) bundan dolayı da sürekli hasta olduğunu iddia etmiştir. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3/226.

²⁸ Hassan Hallâk- Abbas Sabbağ, *el-Mu'cemü'l-Cami' fi'l-Müstalahati'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Melâyin, 1999)

²⁹ İbn Vâsıl, *Müferric* (Tedmurî) 72-73-74; Zehebî, İmam Şemseddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihü'l-İslami*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1998, 47/42.

³⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, (Tedmurî) 73; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, nşr. Mustafa Hicâzî-M. Mustafa Ziyâde (Kahire: 1997, 29/217.

³¹ Makrîzî *Sülûk*, 1/438.

³² Zehebî *Tarih*, 47/42.

Melikü's-Sâlih'in ağırları hafifleyince doktoru tarafından uyandırıldı ve Dimyat'ın Haçlılar tarafından alındığı haberi verildi. Melikü's-Sâlih, ordu komutanı Fahreddin ve emirlerini toplayarak "Haçlılara karşı bir saat direnemediniz mi? Orduda sadece şehit olan Necmeddin b. Şeyhü'l-İslam mı vardı" diyerek azarladı. Emirler, Melikü's-Sâlih'in Emir Fahreddin'e kızdığını görünce kendilerinin de cezalandırılacağını düşünerek Hükümdarı öldürmeyi düşündüler. Fakat Emir Fahreddin, Emirlerle sabırlı davranmaları gerektiğini, Melikü's-Sâlih'in ağır hasta olduğunu, muhtemelen yakında öleceğini söyleyerek onlara engel oldu.³³ Haçlılar, 23 Safer 647/7 Haziran 1249 tarihinde Dimyat'ı zorlanmadan ele geçirdi.³⁴ Bu arada Melikü's-Sâlih'in hastalığı hafifledi ve iyileşeceğini düşündüğü bir anda 14 Şaban 647/22 Kasım 1249 tarihinde Mansûra'da 44 yaşında öldü.³⁵ Melikü's-Sâlih vefat ettikten sonra Eyyûbî Devleti'ni üç ay kadar eşi Şecerüddür yönetti.³⁶

Mansûra Savaşı

Dimyat'ı zorlanmadan alan IX. Louis'in, Kahire'yi almak için Mansûra'yı da alması gerekiyordu. Bu sebeple zaman kaybetmeden Mansûra üzerine yürüdü. Fakat nehrin karşı tarafında bulunan Müslümanların yoğun ok atışı karşısında ilerleyemeden çok sayıda kayıp verdi. Ayrıca Müslüman askerler, Dimyat'tan Nil Nehri'ni kullanarak Haçlılara gemilerle gelen erzakı ve cephaneyi de engelledi.³⁷ Zor durumda kalan Haçlı birliklerinin imdadına Salomonlu bir kıpti yetişti. Bu kıpti kendisine 500 altın verilmesi karşılığında Uşmûm Tennah'tan Haçlıların geçebilecekleri sığ bir yeri gösterdi. Kıpti'nin göstermiş olduğu bu geçitten IX. Louis'in kardeşi Artios Kontu Robert komutasındaki ordu ve William'ın liderliğindeki İngiliz birliği ile seçkin 1500 şövalye öncü birlik olarak nehrin sığ yerinden sabah vakti geçerek 5 Zilkade 647/ 8 Şubat 1250 Salı günü ana orduyu beklemeye başladı. IX. Louis ise ordunun güvenliğini sağladıktan sonra şövalyelerle birlikte hareket edecekti.³⁸

Haçlı birlikleri, IX. Louis'in kardeşi Artios Kontu Robert komutasında sabahın erken saatlerinde Mansûra'ya iki mil kadar uzakta bulunan Müslüman askerlerin karargâhına ani bir baskın yaparak onları hazırlıksız yakaladı. Ordu komutanı Emir Fahreddin başta olmak üzere pek çok Müslüman orada şehit edildi. IX. Louis'in kardeşi Robert, Memlûklerin Mansûra'nın iç kısmına doğru çekildiklerini görünce onları tamamen ortadan kaldırmak için Mansûra'ya doğru hareket etti. Memlûk birlikleri Rükneddin Baybars el-Bundukdâri³⁹ komutasında Mansûra'nın iç kısımlarına saklandı. Haçlı şövalyelerinin tamamının şehrin iç kısımlarına dağılmalarını bekledi ve onlara pusu kurdu. Haçlılar, Mansûra'nın dar sokaklarına dağılınca saklandıkları yerlerden aniden fırlayan Memlûk birlikleri 1500 kişiden oluşan Haçlı öncü birliğinin tamamına yakını

³³ İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, 22/408.

³⁴ Zehebî, *Târih*, 47/41-42; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/216-217; Nâsirüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali İbnü'l-Furât, *Târihu'd-düvel ve'l-mülûk-Târihu İbni'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, VIII (nşr. Kostantin Züreyk- Necla İzzeddin), Beyrut, 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk- Necla İzzeddin), Beyrut 1938. 18; Makrîzî *Sülûk* 1/438.

³⁵ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 3/139-140.

³⁶ Şecerüddür, Makrîzî'ye göre Memlûk Devletinin ilk sultanıdır. *Sülûk* 1/459.

³⁷ Makrîzî *Sülûk*, 1/447.

³⁸ Makrîzî *Sülûk* 1/447.

³⁹ Daha sonra Memlûk Devleti sultanı olan Baybars, Haçlılarla mücadelede etkin bir rol oynamış ve Haçlıların elindeki pek çok kaleyi almıştır. Daha fazla bilgi için Bkz. Nadir Karakuş, *Baybars*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım. 2022).

Mansûra'da öldürdü.⁴⁰ IX. Louis, kardeşinin başına gelen bu olaydan habersiz bir şekilde Nil Nehrinin karşı tarafına geçmek için orduyu hazırlıyordu. Ordunun istihkâm birliğine, zorunlu bir durum olduğunda Dimyat'a rahatça geçmelerini sağlaması için bir köprü yaptırdı. Müslümanların yoğun ok atışına rağmen bu köprüyü kullanarak nehrin karşı tarafı olan Uşmum Tennah bölgesine geçti ve Cedîle denilen yerde karargâh kurdu. Bu arada IX. Louis'e, kardeşi ve birliğinin Mansûra'da zor durumda olduğu haberi geldi. IX. Louis, onları kurtarmaları için bir öncü birlik gönderdi. Fakat akşama doğru kardeşi ve birliğinin tamamına yakınının Mansûra'da öldürüldüğü haberini aldı. IX. Louis ve Haçlılar bu haberi alınca büyük bir üzüntü yaşadı ve şövalyelerin de morali bozuldu.⁴¹

Fâriskur Savaşı ve Salgın Hastalıklar

Dimyat ve Mansûra yenilgisinden sonra Eyyûbi Devleti'nin tahtına Hısnü'l-Keyfâ'da bulunan Melikü's-Sâlih'in oğlu Turanşah (647/1250) 21 Zilkâde 647/25 Şubat 1250 tarihinde geçti. Turanşah, Eyyûbî Devleti'nin tahtına oturduktan sonra Haçlılarla etkin bir şekilde mücadele etmek için orduya çok sayıda asker alıp ve bol miktarda para dağıttı. Haçlılara Dimyat'tan gelen yiyecek ve cephaneye sevkiyatını engellemek için küçük gemilerden oluşan bir filoyu el-Mahalle denilen yere indirdi. Böylece Dimyat'tan Haçlılara gelen lojistik desteğe engel oldu.⁴²

IX. Louis'in ordusunda erzak sıkıntısının sebep olduğu açlıkla birlikte, sıtma, dizanteri ve iskorbüt/skorbut⁴³ gibi salgın hastalıklar yayılmaya başladı. IX. Louis, bu durumları göz önünde bulundurarak Müslümanlar karşısında daha fazla tutunamayacağını anladı ve antlaşma yapma isteğini Turanşah'a bildirdi. Bu anlaşmaya göre; Dimyat'ta bulunan hasta olan Haçlı şövalyelerine dokunulmayacak ve tuzlanmış domuz etleri Haçlılara verilecekti. Dimyat'ı Müslümanlara alacak, karşılığında ise Haçlılar, Kudüs ve sahilinde bulunan kalelere sahip olacaktı. Ancak bu anlaşma sağlanamadı. Mansûra'da çok sayıda kayıp veren Haçlılar arasında bulaşıcı hastalık yayılmaya başladı. Hastalığa yakalanan askerlerin diş etlerinde ölü tabakalar oluştu. Hastaların yiyecekleri çiğneyebilmeleri için cerrahlar bu etleri kesti.⁴⁴

XI. Louis'in ordusu, savaşlarda büyük kayıplar vermiş, açlık ve salgın hastalık (dizanteri, tifüs) tehdidiyle de karşı karşıya kaldı. IX. Louis; erzak tedarik etmek, salgın hastalıklarla mücadele etmek ve orduya çekidüzen vermek için birliği (Kahire'yi almak gibi büyük bir hedefle geldikleri) Mansûra'dan 3 Muharrem 648/7 Nisan 1250 tarihinde Dimyat'a çekmek zorunda kaldı. IX. Louis, orduyu hızlandırmak ve toparlamak için artçılarla birlikte hareket ediyordu. Ordudaki yaralı ve hasta askerlerin Nil Nehri üzerinden gemilerle taşınmasını, diğerlerinin ise köprüyü kullanarak karşı tarafa geçmelerini emretti. IX. Louis, ordu köprüden tamamen geçtikten sonra istihkâm bölüğüne köprüyü yıkmasını emretti.⁴⁵

⁴⁰ Makrîzî *Sülûk* 1/448.

⁴¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3/228.

⁴² Makrîzî *Sülûk*, 1/450; İbn Tağrıberdi, *Nücûm*, 6/364.

⁴³ Eski Yunan ve Mısır dönemlerinden beri var olan bu hastalığa denizci hastalığı olarak da bilinir. Bu hastalık aşırı derecede C vitamini eksikliğine bağlı olup, halsizlik, anemi (kansızlık), hareket kısıtlılığı, kanama, kas ağrıları, kilo kaybı cilt hastalıkları, diş eti hastalıklarına sebep olur. Daha fazla bilgi için Bkz: Tolgahan Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 69.

⁴⁴ Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 153-154. Bu antlaşma maddeleri sadece Joinville'nin eserinde geçmektedir. O dönemde ilgili İslami kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır.

⁴⁵ Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 154.

Haçlı ordusundaki hareketliliği gören Turanşah, ordusuna Haçlıları takip edip onlara saldırmalarını emretti. Müslüman askerler Nil Nehri'nin doğu-batı kısmında Haçlıları takip ederek onlara saldırdı. Haçlı birlikleri Uşmum Tennah Kanalını geçtikten sonra istihkâm bölüğü, köprüyü yıkmayı unuttu. Müslüman askerler bu köprüyü kullanarak gizlice Haçlıları takip etti. Burada yapılan savaşta çok sayıda Haçlı şövalyesi öldürülerek cesetleri Nil Nehri'ne atıldı. Haçlıların cesetleri köprüden geçemediği için köprü önünde set oluşturdu ve cesetler suda çürüdü.⁴⁶ Burada çürüyen cesetleri yılan balıkları yemeye başladı. Erzak sıkıntısı çeken Haçlı askerleri yiyecek ihtiyaçlarını gidermek için bu balıkları yedi. Balıkları yiyen Haçlı askerleri arasında salgın hastalık yayılmış oldu. Bu salgın hastalığın belirtileri, bacaklardaki etlerin kuruması ve derinin üzerinde siyah toprak renginde beneklerin oluşması şeklindeydi. Ayrıca bu hastalığa yakalananların dişleri çürümeye başlıyordu. Akabinde burunları kanyor daha sonra ölüyorlardı.⁴⁷

IX. Louis'in eski hastalığı nüksetmiş sağlık durumu çok kötüleşmişti. Akşama doğru sıtma nöbeti⁴⁸ geçirmiş ve şiddetli bir dizanteri⁴⁹ hastalığına yakalanmıştı. Bu hastalığından dolayı tuvalet ihtiyacını rahat bir şekilde giderememiş ve bu yüzden donunun alt tarafı kesilmek zorunda kalmıştı. Ayrıca ağız ve ayaklarındaki hastalığın yol açtığı ağrılardan yüzünden geceleri bayılıyordu.⁵⁰ Buna rağmen ordusunu bırakıp kaçmayı reddetmiş ve ordusunun başında kalmıştır. Yakın adamlarından Geoffroy, sürekli baygınlık geçiren ve atının üzerinde dahi duramayan IX. Louis'i, Şârimşâh'ın kuzey tarafında bulunan Münyetü Abdullah köyünde küçük bir eve yerleştirdi.⁵¹

IX. Louis, ordudaki salgın hastalığın ve savaşın yol açtığı kaybın çok fazla olduğunu bildiği için daha fazla direnmenin orduya bir fayda sağlamayacağını anladı. Bu durumu komutanlarıyla görüştü. Görüşme sonucunda Turanşah'tan emân dileyip teslim olmaya karar verildi. Tevâşi Cemâleddin Muhsin, IX. Louis ve komutanlarına emân vererek ayakları zincirle bağlı bir şekilde Mansûra'ya, buradan da inşa kâtibi olan Fahreddin b. Lokman'ın evine getirtti.

IX. Louis, hasta ve bitkin bir haldeydi. Ordunun yönetimini ele alan Doğulu baronlar Müslümanlarla anlaşma yapması için Philippe'yi görevlendirdi. Philippe, bu anlaşmada Müslümanlara Dimyat'ın verilmesi halinde Haçlıların geri çekilmesine müsaade edilmesini teklif etti. Bu teklif karara bağlanmak üzere iken Marcel adında biri IX. Louis'in haberi olmadığı halde "Şövalyeler! Kralımızın emri üzere Müslümanlara kayıtsız şartsız teslim olun. Onlara direnerek kralımızın zarar görmesine neden olmayın" dedi. Haçlı şövalyeleri bu duyuruyu kralın bir emri

⁴⁶ Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, 149. IX. Louis bu cesetleri nehirden toplatıp gömdürmüş olsa da salgın hastalığın önüne geçemedi.

⁴⁷ Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, 150.

⁴⁸ İnsanlık tarihinde en çok can alan hastalıklardan biri olan Sıtma, Plasmodium cinsi parazitlerin neden olduğu enfekte dişi anofel sivrisineklerin ısırmasıyla insanlara bulaşan ölümcül enfeksiyona sahip olan bulaşıcı bir hastalıktır. Doğum esnasında nadiren anneden bebeğe de geçebilir. Bu hastalık genelde tropikal bölgelerde yaygındır. Daha fazla bilgi için Bkz. Tolgahan Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, 23; Fehmi Tabak, *Enfeksiyon Hastalıkları el Kitabı*, İstanbul Medikal Yayıncılık, İstanbul, 2005, 231; Gülden Sönmez Tamer, *Kocaeli'de Sıtma Epidemiyolojisi*, Türkiye Parazitoloji Dergisi, 34(4): 313, 2008.

⁴⁹ Dizanteri, bir bağırsak enfeksiyonu olup bu hastalığa bakteri, amip ve virüsler sebep olur. Dizanteri, bulaşıcı bir hastalık olup yayılma sebebi ise hijyen eksikliğidir. Genelde su ve besinlerin dışkıyla kirlenmesi sonucunda oluşur. Daha fazla bilgi için Bkz. Tolgahan Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 68.

⁵⁰ Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, 53-54.

⁵¹ İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, 22/412.

zannederek bütün silahlarını Müslümanlara verip teslim oldular.⁵² Böylece IX. Louis'in tüm ordusu esir alındı. Esir alınanlar içinde Joinville'de bulunmaktaydı. O, yakalanmış olduğu hastalığı şöyle anlatmaktadır:

"Esir olarak alındığımda hastalığım sebebiyle şiddetli bir şekilde titriyordum. Müslüman askerlerden içecek istedim, bana bir bardağın içinde su getirdiler. Suyu içer içmez su ağızımdan ve burnumdan dışarıya fışkırınca öleceğimi düşündüm. Arkadaşlarıma ölmek üzere olduğumu bildirdim. Galiba boğazımda tümör vardı. Arkadaşlarım su içtiğimde suyun ağızımdan ve burnumdan dışarı fışkırdığını görünce ağladılar. Bu duruma şahit olan Müslümanlar, adamlarıma ağladığımı görünce, bizi kurtaran Müslüman'a niçin ağladığımızı sordular. O kişi Joinville'nin boğazında tümör olduğunu ve bir daha iyileşemeyeceğini onun için ağladıklarını belirtti. Daha sonra Müslüman emirlerden biri rahat olmalarını kendisine vereceği bir ilacın iki günde onu iyileştireceğini söyledi. Jean de Joinville bu ilacı içtikten sonra iyileşti. Haçlılarla Müslümanlar arasında yapılan bu kanlı savaşta Wanou'lu Lord Raoul Shreve Teusday'de aldığı derin bir yaradan dolayı ayakta durmakta bile zorlanıyordu. Bu kanlı savaşa rağmen gemide bulunan yaşlı bir Müslüman emir, lordun ihtiyaç duyduğu her an ona yardım ediyor ve onu sırtında taşıyordu." ⁵³ Bilgisini vermektedir.

Dimyat'a hasta ve yaralıları taşıyan Haçlı gemileri de bu esnada Müslümanlar tarafından ele geçirildi. Böylece Haçlı ordusu tamamen esir alındı. Esirlerin sayısı çok olunca hasta ve yürümekte zorluk çekenler oracıkta öldürüldü.⁵⁴

IX. Louis, 1 Ağustos 1250 tarihinde VII. Haçlı Seferi hakkında halkına göndermiş olduğu mektubunda ordusundaki hastalık ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Ordumuzda bulaşıcı bir hastalık baş gösterdi ve yoldaşlarımdan etkilenmeyen ya da hastaya bakmayan çok az kişi kalacak şekilde adamlarımı ve hayvanlarımı öldürdü. Hristiyan ordusu kısa sürede bir hayli azaldı. Öyle bir yiyecek kıtlığı vardı ki birçok kişi fakirlikten veya açlıktan öldü..."⁵⁵ IX. Louis, yazmış olduğu bu mektubunda ordudaki salgının korkunç bir boyuta ulaştığını, hastalığın bütün orduyu etkilediğini belirtmektedir.

Zehebî, *Tarih* adlı eserinde savaşın tanığı olan Sadeddin b. Hammuye'den naklen şöyle anlatır:

"IX. Louis, gemi veya ata binip Müslümanlara esir düşmekten kurtulabilirdi. Ama o, ağır şekilde hasta olmasına rağmen ordusunun başında kalmayı tercih etti. Müslümanların saldırıları ve salgın hastalık sebebiyle Haçlı ordusu o kadar çok

⁵² Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, 156; Runciman *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3/230.

⁵³ Joinville, *Bir Haçlı'nın Hatıraları*, 159-160

⁵⁴ İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, 22/412; Zehebî *Tarih*, 47/50-51.

⁵⁵ Abdurrahman Onur Çalışır, *Denizasırlı Ülke'den Havadisler, Haçlıların Mektupları (1097-1252)* Kutlu Yayınevi, 1. Baskı, Ekim, İstanbul, 2018, 141.

kayıp verdi ki geniş bir alanın üzerini cesetler kaplamıştı. O gün Müslümanlar açısından ne görülmüş ne de duyulmuş bir zafer günüydü.”⁵⁶

Salgın hastalık ve erzak yetersizliğiyle mücadele eden Haçlılar, Mansûra’dan Dimyat’a doğru çekildikten bir gün sonra Fâriskur’daki karargâhlarının etrafının Müslüman askerler tarafından sarıldığını gördüklerinde neye uğradıklarını şaşırıldı.⁵⁷ Burada yapılan savaşta Haçlı ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Esir düşen ve suda boğulanlar hariç 30.000⁵⁸ Haçlı askeri öldürüldü. Müslümanların şehit sayısı ise 100 kadardı.⁵⁹

IX. Louis büyük umutlarla geldiği ve anlaşmayı bile reddettiği Ortadoğu topraklarında ağır bir yenilgi aldı ve 1254 yılında ülkesi Fransa’ya döndü.⁶⁰ IX. Louis, VII. Haçlı Seferi’ndeki yenilginin intikamını almak için hasta olduğu halde 1270 yılında VIII. Haçlı Seferi’ne yine öncülük etti. Ordusuyla birlikte Tunus üzerine yürüdü. Ancak burada da Haçlı birlikleri arasında salgın hastalık yayıldı. Bir ay gibi kısa bir zamanda bu hastalık tüm orduda baş gösterdi. IX. Louis ve oğlu başta olmak üzere binlerce Haçlı askeri Müslümanlarla savaşmadan bu salgın hastalıktan dolayı öldü.⁶¹

SONUÇ

Haçlı Seferleri, 1095-1096’da başlamış, 1291 yılında Haçlıların Akka’dan çıkarılmasıyla sona ermiştir. Yaklaşık iki asır süren bu savaşlarda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Savaşların uzun zamana yayılması, geniş bir coğrafyada cereyan etmesi, kıtlık, erzak yetersizliği, sağlıksız yaşam koşulları ve salgın hastalıklar bu ölümlerin başlıca sebeplerini oluşturmuştur. O dönemde Avrupa ülkelerinde tıp gelişmediği, mikrop bilinmediği ve salgın hastalıklarla etkili bir mücadele yapılamadığı için hastalar ya kendi kaderine terk edilmiş ya da kilisenin inisiyatifine bırakılmıştır. Diğer Haçlı Seferleri’nde olduğu gibi VII. Haçlı Seferi’nde de salgın hastalıklar ordu üzerinde yıkıcı bir etki bırakmıştır.

IX. Louis, VII. Haçlı Seferi’ne özel doktorunu ve cerrahlarını getirmesine rağmen olumsuz hava koşulları ve hijyen eksikliğinin de etkisiyle orduda yayılan salgın hastalıklara karşı herhangi bir önlem alamamıştır. IX. Louis, Mansûra’ya geldiğinde dizanteriye yakalanmıştır. Kral hastalığına rağmen Müslümanlara mücadelede asla geri durmamış, bir an olsun ordusunun başından ayrılmamış, kendi canını tehlikeye atarak savaşmıştır. Orduda yayılan hastalıklar neticesinde birçok kişi ya ölmüş ya da bitkin bir halde ölümü beklemiştir. Bu durum Haçlı birliklerinin psikolojisini bozmuş ve ordunun mücadele gücünü de olumsuz etkilemiştir. Neticede Haçlılar, VII. Haçlı Seferi’nde salgın hastalıkların da etkisiyle pek çok kayıp vererek

⁵⁶ Zehebî Tarih, 47/50-51.

⁵⁷ Zehebî Tarih, 47/49-50; Ebü’l Fidâ, *Muhtasar*, 3/219; Makrîzî *Sülûk* 1/455; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 3/230; Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, 154. IX. Louis Josselin köprüyü yıkması için talimat verdiğini fakat onların bir şey yapamadıklarını belirtir. Muhtemelen Müslüman okçuların oklarından kaçmak için köprüyü yıkamışlardır. Bir zamanlar kurtulmalarını sağlayan köprü, şimdide savaşa kaybetmelerine sebep oldu.

⁵⁸ Yukarıda IX. Louis’in asker sayısı 25.000 kişi olduğu söylenilmiştir. Buradaki sayıda ise 30.000 kişinin öldürüldüğü bilgisi verilmektedir. IX. Louis, Kıbrıs’a geldiğinde muhtemelen Hospitalier, Tepmlier ve diğer Haçlı birlikleri IX. Louis’e askeri destek vermiştir. Sayı böylece 30.000’e ulaşmıştır.

⁵⁹ Zehebî Tarih, 47/51.

⁶⁰ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 235.

⁶¹ Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, Hiper Yayın, İstanbul, 2020, 130.

yenilmiştir. Ayrıca Haçlılar, bu salgın hastalıkları, sefer esnasında işlemiş oldukları günahlardan dolayı Tanrı'nın kendilerine verdiği ilahi bir ceza olarak görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Onur Çalışır. *Denizaşırı Ülke'den Havadisler, Haçlıların Mektupları (1097-1252)* Kutlu Yayınevi, 1. Baskı, Ekim, İstanbul, 2018.

Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyri. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. nşr. M. Ebü'l-Fazl-Ali M. el-Bicâvî Hüseyin Nassâr vd. (Kahire: 1975-1985), 29; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, nşr. M. Ziyâeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde (Kahire: 1992), 30; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, nşr. Muhammed A. Şaîre-M. Mustafa Ziyâde (Kahire: 1990), 31; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, nşr. el-Bâz el-Arînî-Abdülaziz el-Ehvânî (Kahire: 1992), 32; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, nşr. Fehim M. Şeltût-Abdülaziz el-Ehvânî-Saîd A. Aşûr (Kahire: 1998), 33, Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, nşr. Mustafa Hicâzi-M. Mustafa Ziyâde), Kahire, 1997.

Cemâleddin Muhammed b.Salim b. Vâsıl. *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*. nşr Ömer A. Tedmûri, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2004.

Christopher Tyerman. *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır? Yüksek Orta Çağ'da Akıl ve Dinî Savaş*. çev. Murat Çaylı, Selenge Yayınları, 1. Baskı, Ekim, 2021.

Claude Cahen. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 4. Baskı, 2018.

Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. Dünya Yayıncılık, 4. Baskı, Mart, 2013.

Fehmi Tabak. *Enfeksiyon Hastalıkları el Kitabı*. İstanbul: Medikal Yayıncılık, İstanbul, 2005,

Frederick Peryy. "Saint Louis (Louis IX. of France)" *The Most Christian King* (New York: The Knickerbocker Press, 1901.

Gülden Sönmez Tamer. *Kocaeli'de Sıtma Epidemiyolojisi*. Türkiye Parazitoloji Dergisi, 34(4): 313, 2008.

- Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Hassan Hallâk- Abbas Sabbağ. *el-Mu'cemü'l-Cami' fi'l-Müstalahati'l-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Osmâniyye*. (Beyrut: Dârü'l- 'İlmîlî'l-Melâyîn, 1999.
- Henry Binsse. *A History of France*. London: Universty Paperback Methuen&Co Ltd., 1941.
- İbn Ebî Usaybia ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım. *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*. thk. Nizâr Ridâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Tağrıberdi Ebü'l Mehâsin Cemâleddin Yusuf. *en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*. nşr. Fehim M. Şeltut, Kahire: 1970.
- İbnü'l-Furât, Nasıruddin Muhammed b Abdürrahim b. Ali. *Târihu'd-Düvel ve'l-mülûk: Târihu İbni'l-Furât*. VII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin) Beyrut, 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut, 1936, IX/2 nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut, 1938.
- İmâdüddin İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fi ahhâri'l-beşer*. nşr. Muhammed Azb v. dğr., I-IV, 1998-1999.
- İsmet Çanım. *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye ve's-Salibiyyûn*. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1190.
- Jean de Joinville. *Bir Haçlının Hatıraları*. çev. Cüneyt Kanat (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, 2020.
- Jean Richard, *Haçlı Seferleri Tarihi*. Selenge Yayınları, çev. Özge Özdemir, 1. Baskı, Şubat, 2022.
- Jean Richard. *Saint Louis: Crusader King of France*. New York: Cambridge University Press, 1992.
- Jim Bradbury. *The Medieval Siege*. Suffolk: Boydoll & Brewer,1992.
- Lamp, Harold. *Selâhaddin Eyyûbi ve Haçlılar*. Çev. Sinem Ceviz, İstanbul, 2017.
- Makrîzî, Takıyüddin Ahmed b. Ali. *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. nşr. M. Mustafa-Sâid A. Âşûr. 1-12 Cilt. Kahire:1956-1973.
- Marius Sepet. *Saint Louis*. London: Duckworth Publisher, 1899.
- Mathew Paris. *Chronicles of Matthew Paris: Monactis life in the Thirteenth Century*. London: 1872.
- Murray Alan. *The Crusades: an Encyclopedia*. California: Library of Congress Cataloging in Publication Data, 2006.
- Nadir Karakuş. Baybars. Ensar Neşriyat, 1. Basım. İstanbul, 2022.
- Nadir Karakuş. *Haçlı Seferlerinde Tıp*. Hiper Yayın, İstanbul, 2020.
- Peter Jackson. *The Seventh Crusade 1244-1254: Sources and Documents* London: Taylor&Francis Ltd., 2009.

Peter Lock. *The Routledge Companion to the Crusades*. New York: Taylor&Francis Group, 2006.

Richard Girard de Bury. *Histoire de St. Louis, Roi de France*. Qontro Classic Books, 2010.

Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2019.

Sıbt İbnü'l-Cevzi. *Mir'atü'z-Zaman fî Tevârihi'l-Âyân*. Thk. İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 2009.

Süleyman Özbek, Şehri Karakaş. *VI. Haçlı Seferi Gölgesinde Kutsal Roma İmparatoru II. Friedrich ve Eyyûbî Sultanı Melik Kâmil Dostluğu*. USAD, Güz, 15, 2021.

Thomas Andrew Archer. *The Crusades; The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*. New York: Publisher, 2015.

Thomas Asbridge. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

Tolgahan Karaimamoğlu. *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*. Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Zehebi, İmam Şemseddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü'l- A'lemi'n-Nübelâ*. el-Müessesetü'r-Risâletü, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: 1975).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2023) 2/1

Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler

Musician Doctors In The Middle Ages

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana Bilim
Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 27 Nisan 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 26 Haziran 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

Atıf/Cite As

Karakuş, Nadir, "Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları
Dergisi, (Haziran/June, 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Musician Doctors in The Middle Ages

Abstract

Since the earliest known ages of history, music has played a role in the treatment of people and overcoming their inner distress. It is possible to see this issue clearly in a wide geography from Ancient Greece to India, from China to Central Asia. While the ancient philosopher Platon saw it as the only means to train the soul, Apollo, known for playing the lyre beautifully in Greek mythology, relieved people's troubles by performing this instrument in the best way possible. While Confucius pointed out the positive changes that music can make in human life, Fârâbî revealed that people's moods can change in a moment with different chords and rhythms. In Turkestan and Transoxiana, the activity of invoking the spirit, which is usually undertaken by women, was actively used in the treatment of patients, and these healer women treated the sick by summoning spirits, clapping their hands and other strange movements. The physicians of the Middle Ages, on the other hand, both worked as a physician in cities such as Baghdad, Damascus, Cairo, and treated patients by playing the oud and blowing the ney. This issue was more than realized in the great hospital opened by Nureddin Zangi in Damascus, which was at the center of the Crusades. Physicians working here have effectively benefited from music in the treatment of mental illnesses. Among these names, we can count important physicians such as Abu'l-Hakem al-Bahilî and his son Abu'l-Macd Efsaluddin who migrated from Andalusia to the region. Pioneers such as Ibn Sînâ, Fârâbî, Râzî and Kindî, who are known for their philosophy as well as their medicine, also pointed out the constructive role music plays in the treatment of patients. Reys physician and philosopher Abu Bakr ar-Razi advocated that melancholic patients should be treated by keeping them busy with various activities and advised them to be treated with music as well as hunting and fishing. Yakub al-Kindi, one of the first Islamic philosophers, revealed that there is a close connection between music and human health. Al-Kindi brought the relationship between music and breath to the agenda and drew attention to the positive contribution of music to human health. These studies later became a source of inspiration for the modern hospitals in the Anatolian Seljuk and Ottoman periods.

Keywords: History of Islam, Physician, Music, Treatment, Therapy.

Orta Çağ'da Musikişinas Hekimler

Özet

Tarihin bilinen en eski çağlarından beri musiki var olduğu gibi insanların tedavilerinde ve içsel sıkıntılarının giderilmesinde rol oynamıştır. Bu hususu, Eski Yunan'dan Hindistan'a, Çin'den Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada açıkça görmemiz mümkündür. İlk çağ filozofu Eflâtun, ruhu terbiye eden biricik vasıta olarak görürken, Yunan mitolojisinde güzel lir çalmasıyla bilinen Apollon, bu aleti en güzel şekilde icra ederek insanların sıkıntılarını gidermiştir. Çinli düşünür Konfüçyüs, müziğin insan hayatında yapabileceği olumlu değişikliklere işaret ederken Türkistanlı Fârâbî, farklı akortlar ve ritimlerle insanların ruh hallerinin bir anda değişebileceğini ortaya koymuştur. Türkistan ve Maverâünnehir'de genellikle kadınların üstlendiği ruh çağırma etkinliği, hastaların tedavisinde aktif olarak kullanılmış, bu şifacı kadınlar, ruh çağırarak, el çırparak ve başka garip hareketlerle hastaları tedavi etmişlerdir. Orta Çağ'ın hekimleri ise Bağdat, Dımaşk, Kahire gibi şehirlerinde hem hekimlik yapmış hem de ut çalıp ney üfleyerek hastaları tedavi etmişlerdir. Bu husus Haçlı seferlerinin merkezinde yer alan Dımaşk'taki Nûreddin Zengî'nin açtığı büyük hastanede fazlasıyla gerçekleşmiştir. Burada görev yapan hekimler, akıl hastalıklarının tedavisinde musikiden etkin olarak faydalanmışlardır. Bu isimler arasında Endülüs'ten bölgeye hicret eden Ebü'l-Hakem el-Bâhilî ve onun oğlu Ebü'l-Mecd Efsalüddin gibi önemli hekimleri sayabiliriz. Hekimlikleri yanında filozoflukları ile de bilinen Batılıların "Avicenna" dedikleri İbn Sînâ, Fârâbî, Râzî, Kindî gibi öncüler de musikinin hastaların tedavisinde oynadığı yapıcı role işaret etmişlerdir. Reyli hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî melankolik hastaların çeşitli faaliyetlerle meşgul edilerek tedavi edilmeleri gerektiğini savunmuş ve onların avlanma, balık tutma gibi meşgaleler yanında musiki ile de tedavi edilmelerini öğütlemiştir. İlk İslâm filozoflarından Yakub el-Kindî ise müzik ile insan sağlığı arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. el-Kindî, müzik ve nefes ilişkisini gündeme taşıyarak, musikinin insan sağlığına olan olumlu

katkısına dikkat çekmiştir. Bu çalışmalar ise daha sonra Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar dönemindeki modern dârüşşifalara ilham kaynağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hekim, Musiki, Tedavi, Terapi.

Giriş

Tarihte, musikinin her alanda olduğu gibi ruh terbiyesinden hastaların tedavisine kadar önemli bir boşluğu doldurduğunu görüyoruz. İslâm felsefesi üzerinde önemli tesirleri olan İlk Çağ Yunan filozofu Eflâtun veya diğer ismi ile Platon (öl. M.Ö. 347), musikiyi ruhu terbiye eden biricik vasıta olarak tanımlarken bu hususu çok net olarak ortaya koymuştur.¹ Eflâtun'un takipçisi olduğunu söyleyen ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî de (öl. 313/925) "*et-Tıbbu'r-Rûhânî*" adlı eserinde bu gerçeği dile getirmiştir.²

Musikî ile tedavinin ayak izleri, Türklerin ana vatanları olan Orta Asya'da da kendisini göstermiştir. Bu coğrafyada kadîm zamanlardan beri bu tedavi şekli bilinmektedir. Kötü ruhların insanı hasta yaptığına inanan eski Türkler ve Moğollar, bu kötü ruhlardan korunmak için şamanlara müracaat etmişler, büyücü şamanlar da insanın bedenine yerleşen bu kötü ruhları, söyledikleri şarkılar ve çaldıkları tef (şaman davulu) ile kovmaya çalışmışlardır.³ Türkistan ve Maverâünnehir'de genellikle kadınların üstlendiği ruh çağırma etkinliği, hastaların tedavisinde aktif olarak kullanılmıştır. Bu şifacı kadınlar, ruh çağırarak, el çırpılarak ve başka garip hareketlerle hastaları tedavi etmişler ve işin garibi bu faaliyetlerinde de genellikle başarılı olabilmişlerdir.⁴

İlk Müslüman Türklerin hayatında, musiki ile ilgili mitolojik anlatımlar da kendisini göstermiştir. Türk ve Altay mitolojisinde Türklerin atası olarak kabul edilen Oğuz Han, babası Kara Han ve amcaları kâfir olmalarına rağmen tek olan Allah'a inanmış ve aşka gelip "Allah, Allah" diye nida etmiştir. Onun bu ritimli niyazları ise Arapçayı bilmeyen cahil halk tarafından hoş bir nağme, latif bir terennüm olarak telakki edilmiş, onların sıkıntılarını gidermiştir. Bu dönemin hekimleri olan şamanlar, otacılar, şifacılar ise musiki ile tedavi yöntemleri ile hastaları iyileştirmeye gayret etmiştir.⁵

Kadîm ve köklü bir geleneğe sahip Eski Mısır'da hastaları, musiki ile tedavi eden büyücüler, tapınak rahipleri ve hekimler olmak üzere üç grubun olduğunu görüyoruz. Bu dönemde gebeliği sırasında hastalanan bir Mısır kraliçesinin, beş dişi Tanrı yanında, kız kılığına girmiş beş müzisyen tarafından tedavi edildiğine dair bilgilere rastlanmıştır.⁶ Bu zenginlik Yunan mitolojisinde de kendisini göstermiştir. Çok tanrılı bu mitolojide Apollon, müziği sanatların, Güneş'in, ateşin ve şiirin tanrısı olduğu gibi kehanette bulunan, bilici tanrı olarak da anılmıştır.

¹ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1987), 19, 84.

² Ebû Bekir er-Râzî, *Resâil Felsefiyye*, nşr. P. Kraus (Beyrut: Daru'l-Afaki'l-Cedide, 1982), 27, 29.

³ Ahmet Şahin Ak, *Avrupa ve Türk İslâm Medeniyetinde Müzikle Terapi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2007), 17; Ayten Altıntaş, "Eski Türk Tıbbına Bir Bakış", *Tıp Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Yayınları, 1986), 84-87.

⁴ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 502.

⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: TTK Yayınevi, 1995), 1/161-162.

⁶ E. Henry Sigerist, *Civilization and Disease*, (Chicago: Paperback, 1962); Bekir Grebene, *Müzikle Tedavi*, (Ankara: Güven Kitabevi Yayınları, 1978), 20.

Yunan mitolojisinde güzel lir çalmasıyla bilinen Apollon, bu aleti en güzel şekilde icra ederek insanların sıkıntılarını gidermiş ve onlara neşe saçarak kederlerini yok etmiştir.⁷

Yunan filozofu ve matematikçisi Pythagoras (öl. M.Ö. 500), musiki ile hastalıkları tedavi etme metodunun ilk kurucusu sayılmıştır.⁸ Pythagoras, umutsuzluğa düşen kimseleri ve çabuk öfkelenen hastaları belirli melodilerle tedavi etmeyi başarmıştır.⁹ Sayısal orantı esasına dayanarak müziği icat eden Pythagoras, bunun peygamberlik nurunun kendisine yansımalarının bir sonucu olduğunu söyleyerek de konunun farklı bir tarafına işaret etmiştir.¹⁰ Diğer yandan Türk musikisinin temel makamlarından Çârgâh dizisini de Pythagoras'ın oluşturduğu bildirilmiştir.¹¹

Çin kültüründe ise müzik, kalbin sesi ve evrenin simgesi olarak kabul edilmiştir. Uzakdoğu kültüründe insanda beş duyu, beş tat, beş renk yanında müzikte de beş ses oldukça önemli olarak görülmüştür.¹² Ünlü düşünür Konfüçyüs (öl. M.Ö. 479), müziğin insanlar arası ilişkileri düzelten, gözlere parlaklık veren, kulakları keskinleştiren, kanın hareket ve dolaşımını rahatlatan bir değer olduğunu belirterek neşeli seslerin ince ve yavaş olduğunu, ruha huzur verdiğini belirtmiştir. Ona göre müzik yapıldığı zaman kişiler arası ilişkiler düzelmiş, gözler parlak, kulaklar keskin olmuş, kanın hareketi ve dolaşımı sakinleşmiştir. Öfkeli sesleri korkunç ve kaba olarak gören Konfüçyüs, saygı taşıyan sesleri doğru ve gösterişsiz olarak tanımlamıştır. Diğer yandan Konfüçyüs'e göre sevgi gösteren sesler ise yumuşak ve âhenkli olarak kendisini göstermiştir. Müzik ise bu âhenkle süslenmiş, iyi ruhlara yönelmiştir.¹³ Ayrıca Çin müziğinde Türk müziğinin etkisi hissedilmiş, Çinli askerlerin Kuça, Balasagun gibi önemli şehirlerde gördükleri müzik aletlerini yanlarında götürerek, kendi müzikleri ile bu enstrümanları birleştirdikleri müşahede edilmiş, hatta Türklerin oynadıkları bazı oyunlar Çin'e geçerek burada da oynanmaya başlamıştır.¹⁴

Milattan önce Yunan ve Uzakdoğu medeniyetlerinde bu gelişmeler ve kültürler arası diyalog gerçekleşirken, Avrupa'da ise Orta Çağ'da müzik, ruhî bir olay olarak ele alınmamış, hatta şeytanî olarak kabul edilmiştir. Hristiyanlığın ilk yıllarında müzik, bırakınız ilâhî yönünü, şeytan tarafından insanları dünyaya bağlamak ve günah işletmek için bir araç olarak telakki edilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren "meleklerin dili" anlamına gelen "musique" kelimesi, Fransa'da kullanılmasına rağmen¹⁵ bu bağnazlık bir süre daha devam etmiştir. Ancak zamanla bu algı değişmiş ve müzik, Batı'da da ruhî bir tedavi aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Protestanlığın kurucusu olan Martin Luther (1483-1546), iyi bir müzisyen olarak da karşımıza

⁷ E. Çobanoğlu, "Ruh Hastalıklarının Güzel Sanatlarla Tedavisi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 13 (1962), 257-262.

⁸ Arslan Terzioğlu, "Türk-İslâm Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri", *Bifaskop* 3/8 (1985), 20-27.

⁹ Grebene, *Müzikle Tedavi* 17.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-Ümem* (Kahire: Matbaatü Muhammed Muhammed Matar ts.) 24; İbnü'l-Kıftî, *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1326), 258

¹¹ İsmail Hakkı Özcan, "Çârgâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/228-229.

¹² Haşmet Altınölçek, *Bir İletişim Aracı Olarak Müzik ve Müzikle Tedavi Yöntemleri* (Eskişehir: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998), 58.

¹³ Konfüçyüs, *Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar*, çev. M. N. Özerdim (Ankara: MEB Yayınları, 1963), 19-40.

¹⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1947), 17.

¹⁵ "Musiki", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Halk Basımevi, 1950), 24/462.

çıkması ve müziği Tanrı'nın bir hediyesi olarak kabul etmiştir.¹⁶ Bunun yanında Luther, müziği ruhla gök arasında esrarengiz bir köprü olarak görmüştür.¹⁷ Özetlemeye çalıştığımız bu süreçte de Batı'da; Müslümanların yaşadığı Endülüs ve Sicilya'yı bir tarafa bırakacak olursak hekim bir musikişinasa tesadüf edilmemiştir.

Batıda 12. ve 15. yüzyıllarda gördüğümüz bu kısmî faaliyetler, kadîm Doğu'da çok önceleri başlamış ve bu işle de iştigal eden zarif hekimler, ince ruhlu cerrahlar önemli olaylarla birlikte anılmıştır. Bu makalemizde, Doğu'nun kadîm ve çok yönlü kültürü arasında yetişen hekimlerin musiki bilgileri ve bu konudaki istidatları ile döneme nasıl bir katkı sağladıkları ele alınmaya çalışılacaktır. Bu konuda ele alınmış müstakil bir makalenin olmaması ise bu çalışmamızı daha da orijinal hale getirecek, İslâm Tıp Tarihi'nin çok da ele alınmayan bir yönünün anlaşılmasına basamak teşkil edecektir. Makalenin hacmi esas alındığı için de konu Orta Çağ'daki faaliyetler ve yapılan çalışmalarla sınırlı tutulacaktır.

1.Enstrüman Çalan Hekimler

1.1. Hâris b. Kelede (öl. 13/634)

Hz. Peygamber (s.a.v), nübüvvetini ilân edip de peygamberliğini açıklamadan kısa süre önce, Arabistan'da ud çalan hekimlerin olduğunu görüyoruz. Tâif'te meskûn olan Sakîf kabilesine mensup Hâris b. Kelede,¹⁸ 1/7. asrın başlarında "*el-Muhâvere fi't-Tıbb*" adı ile küçük hacimli bir kitap kaleme alarak adından söz ettirmiştir. Hâris'in bu kitabı, Cündişapur'da iken görüştüğü I. Hüsrev veya diğer ismiyle Kısra Enûşîrvân'ın (531-579) isteği üzere kaleme aldığı söylenmiştir.¹⁹ Tıp tarihçisi ve hekimlerin biyografilerini kaleme alan İbn Ebû Usaybia (öl.668/1269), Hâris'in geleneksel Arap tedavi yöntemlerini çok iyi bildiğini belirterek, onun pek çok vakayı başarı ile tedavi ettiğini dile getirmiştir.²⁰ Onun daha çok koruyucu hekimlik çerçevesinde verdiği tıbbî öğütler, modern tıp açısından da dikkat çekici bulunmuştur.²¹ Taifli hekimimiz, Cündişâpûr'da tıp eğitiminin dili olan Süryaniceyi oldukça iyi konuşması yanında,²² Kinde hükümdarlarından Ebû'l-Cebr'i tedavi etmesi ile de meşhur olmuştur.²³ Yine Hâris, Übülle dihkânı el-Yeşkûrî'yi de tedavi ederek, yakalandığı karın ağrısından onu kurtardığı için karşılığında dihkanın sevdiği cariyesi Sümeyye'yi hediye olarak almış ve adından yine sitayişle bahsettirmiştir.²⁴ Hâris'i daha meşhur yapan olay ise kendisinin Hz. Peygamber'in teveccühüne

¹⁶ Enver Şengül, *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası* (Edirne: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008), 34.

¹⁷ Colin Holman, *Luther The Musician* (Birmingham: Birmingham University Press, 2007), 25 vd.

¹⁸ Bk. Ebû Muhammed İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. E. Levi Provençal (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1948), 266-269.

¹⁹ Muvaffakuddin İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.), 162-65; Ebû Amr İbn Abdürabbîhi, *el-İkdu'l-Ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 8/84-85.

²⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 162.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 4/182; Abdullah Köşe, "Hâris b. Kelede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/199.

²² Cevâd Alî, *el-Mufassal fi Târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001), 15/320-321.

²³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/343; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ ve'l-Hükemâ*, nşr. Fuad Seyyid (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1955), 54; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 161-167.

²⁴ İbn Manzûr, *Muhtasar Târihi Dimaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 9/75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997), 7/40.

nâil olarak ashâbının tedavisinde rol oynamış olmasıdır.²⁵ Hâris b. Kelede, hikmet içerikli şiirler yazması yanında,²⁶ çok iyi ud çalarak da renkli kişiliğini ortaya koymaya devam etmiştir.²⁷

Onun ud çalması ile ilgili karşımıza bazı önemli bilgiler çıkar. Hâris'in eğitim gördüğü İran'ın Huzistan bölgesinde yer alan kadim şehir Cündişâpûr, tıp ve felsefe yanında sanat ve edebiyatla ilgili çalışmalarla da anılmıştır. Hint, Yunan hekim ve filozofların da yer aldığı bu mektep, aynı zamanda kültürlerarası ilişkilerin de yaşandığı bir merkez olmuştur. Sâsânîler döneminde "barbat" olarak bilinen çalgı aleti, Arabistan Yarımada'sına Hâris b. Kelede gibi araçlar vasıtasıyla gelmiş ve burada daha da gelişmiştir. Bundan dolayı da uda, barbatın Araplar tarafından geliştirilmiş şekli denilmesi yaygınlaşmıştır.²⁸ Hâris de bu sürecin önemli bir aktörü olarak hem hekim hem de musikişinas kişiliği ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Onun hekim kişiliği yanında musikiye olan meyli, daha sonraki tabiplerde de görülecektir.

Bu konunun en dikkat çeken noktalarından birisi de Hâris'in oğlu olduğu söylenen²⁹ Nadr b. Hâris olmuştur. İslâm'a olan karşıtlığı ile tanınan Nadr, Hîre ve İran'a yaptığı ticarî yolculuklarda ud çalmayı ve Fârisî tarzda şarkı söylemeyi de öğrenmiştir. Fars sanatına olan hayranlığı bununla da kalmayan Hâris, gittiği bölgelerde karşılaştığı güzel sesli cariyeleri de Mekke'ye getirerek buradaki eğlence ve müzik kültürünün zenginleşmesine katkı sağlamıştır.³⁰ Ancak Hâris'in hekim olmadığını ve Kur'an gibi aynı zamanda ilâhi bir nazma sahip Yüce bir kitaba "evvelkilerin masalları" anlamına gelen "esâtîrû'l-evvelîn" dediğini de hatırlatmalıyız.³¹

1.2. Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî (öl. 339/950)

İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren Fârâbî, kaynaklarımızda filozof olarak geçse de³² onun ruh tedavisinde musikiden faydalanması, kendisini karşımıza aynı zamanda bir psikolog hekim olarak da çıkarır. Türkistan'ın Fârâbî

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *el-Meşâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989), 3/1116; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/108; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959), 1/489, 491; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 3/419; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 1/283; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/687-688.

²⁶ Ebu'l-Kâsım el-Âmidî, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, thk. Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 226; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 74/276; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 6/362-364; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423), 15/430.

²⁷ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ*, 54; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 161; Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab*, 16/16.

²⁸ C. Sachs, *Kısa Dünya Musikisi Tarihi*, çev. İlhan Usmanbaş (İstanbul: MEB Devlet Konservatuarı Yayınları, 1965), 16; P. K. Hitti, *A Short History of the Near East* (Princeton: Princeton University Press, 1965), 87-89, 125; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. İhsan Durdu-Ercüment Karataş (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1/35-36.

²⁹ Bu görüşün doğru olmadığı ve Nadr'ın Sakîf kabilesinden değil Kureys'te olduğunu bildiren çalışmalar vardır. Bk. Nâdiye Hüsnî Sakr, *et-Tâif fî'l-Asri'l-Câhilî ve Sadri'l-İslâm* (Cidde: Dâru's-Şürûk, 1401/1981), 75-77.

³⁰ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 1/300; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 16/220.

³¹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Şeriketi Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdîhi, 1388/1968), 9/151-152.

³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/416, 428; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/153.

şehrinden olan bu ünlü Türk filozofu, her ne kadar felsefede “muallim-i sâni” olarak adlandırılrsa da musikî nazariyatçıları tarafından bu yönüyle “muallim-i evvel” olarak görülür.³³

Fârâbî'nin kanun sazının mucidi olması yanında bu çalgı aletini insanın halet-i rûhiyesini kısa sürede değiştirebilecek kadar mükemmel şekilde icra ettiği bilinmektedir. Fârâbî'nin Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu ve ilk emîri olan Seyfûddeve'nin (944-967) sarayında yaptıkları onun aynı zamanda bir nevi psikiyatrist olduğunu da gösterir. Aynı zamanda bu olay, onun dolaylı da olsa musikîsinin bir hekim olduğunu gösterir. Seyfûddeve bir ilim meclisinde, kendisine hayran olduğu filozofla baş başa kalınca musikî topluluğundan bazı parçalar çalmalarını ister. Bunun üzerine fasıl heyeti bazı saz eserleri çalar, ancak Fârâbî bu icrayı beğenmediği gibi onların yaptıkları hataları teferruatıyla açıklar. Daha sonra da yanında taşıdığı kanun sazını açarak ona düzen verdikten sonra neşeli bir nağme çalar ve orada bulunan herkesi güldürüp eğlendirir. Ardından çalgı aletini bir başka şekilde akort ederek hüznünlü bir parça çalar ve bu kez de herkesi ağlatır. Nihayet yeni bir düzen verdiği kanunla ağır bir melodi çalınca sarayın nöbetçilerine varıncaya kadar herkes derin bir uykuya dalar. Bu sırada Fârâbî de Seyfûddeve'nin hayran bakışları arasında katıldığı meclisten çıkıp gider.³⁴ Fârâbî'nin hekimliği ile ilgili net bilgilere sahip olmamıza rağmen, onun yaptığı bu işler, kendisini karşımıza psiyatrist bir hekim, mahir bir musikîsinin olarak çıkarmıştır. Öte yandan onun kaleme aldığı “*Mûsika'l-Kebîr*” adlı eserinde hem gönülleri ferahlatmış hem de eserinde geçen Arapça kelimelerin Grekçe, Süryânice, Farsça ve Soğdca karşılıklarını da vererek çok dil bilen kimliğini ortaya koymuştur.³⁵

1.3. Ebü'l-Hakem el-Bâhilî el-Endelüsî (öl. 549/1155)

Büyük Selçuklulara ve onların kollarına hekimlik yapan tabipler arasında yine musikîsinin hekimlere rastlıyoruz. Endülüslü hekim Ebü'l-Hakem el-Bahilî (öl. 549/1155), Büyük Selçuklu Sultan Melikşah'ın (1072-1092) torunu ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un (1118-1131) hekimliğini yapmıştır. Tam künyesi Ebü'l-Hakem el-Bâhilî el-Endelüsî olarak verilen bu tabip, Sultan Mahmud'un ordusunda kırk deve ile taşınan ve ordunun karargâh yerlerine kurulan seyyar bîmâristânda tabip olarak görev üstlenmiştir.³⁶ Endülüs'ten hac ibadeti için geldiği Bağdat'ta, Öklid'in geometrisini öğrettiği bir devlet yetkilisinin oğlu sayesinde, öğrenci sayısı ve şöhreti artan Ebü'l-Hakem el-Bâhilî, bu sayede Selçuklulara yaklaşılabilmiş ve seyyar hastanelerine hekim olarak atanabilmiştir. Burada Bağdat baş kadısı ve kendisi gibi hekim olan İbnü'l-Murahhim (öl. ?) ile birlikte çalışan el-Bâhilî, daha çok eczacılıkla iştiğal etmiştir. Bağdat'ta şartlar aleyhine dönünce Dımaşk'a giderek burada bir eczane ve muayenehane açan el-Bâhilî, Böriler hanedanı döneminin (1104-1154) bu parlak şehrinde hizmet vermiştir. Dönemin tarihçisi ve hadis hafızı Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (öl. 571/1176), onun Dımaşk'a geldiği tarihi 530/1138-1139 olarak verir.³⁷ Bu tarihte Bağdat'ın siyâsî krizlerle boğuştuğu ve hilâfetin Sultan Mesud'un çabalarıyla Râşid-Billâh'tan (1135-1136) Muktefî-Liemrillâh'a (1136-1160) geçtiği bir dönemdir.

³³ Alaeddin Jebrini, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/162-163.

³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/155-156.

³⁵ Mahmut Kaya, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/145-162.

³⁶ İbnü'l-Kıftî, *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ*, 405; İbn Asâkir, *Tarihü Dımaşk*, 38/120; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 20/450.

³⁷ İbn Asâkir, *Tarihü Dımaşk*, 38/120.

Üstelik 6 Haziran 1138 tarihinde Râşid-Billâh bir grup Bâtınî fedâî tarafından öldürülmüştür.³⁸ Ortaya çıkan bu istikrarsız durum da Ebü'l-Hakem'i Dımaşk gibi başka bir ilim merkezine yönlendirmiş olmalıdır.

Nureddin Zengî'nin 1154'te Dımaşk'ı Mucîreddin Abak'tan almasından bir yıl sonra 1155'te burada vefat eden Endelüsî, aynı zamanda diğer pek çok tabip gibi musikiyle meşgul olup ud çalan bir hekimdir.³⁹ Musikîşinas hekimlerin aynı zamanda iyi de bir şair olma geleneğini Ebü'l-Hakem el-Endelüsî de devam ettirmiştir. O, 1149'da Dımaşk'ta meydana gelen veba salgını ile ilgili bir şiir kaleme alarak hem hekim hem de şâir kimliğini ortaya koymuştur. Bu şiirin dizelerinde yer alan ifadelerde, veba karşısında bir hekimin düştüğü çaresizlik de farklı bir üslupla ele alınmıştır.⁴⁰ Onun bu edebî kişiliği ve musikîşinas karakteri, Nüreddin Zengî'ye (1146-1174) Kudüs'ün fethedileceğine dair ömrünün sonlarında yaptığı öngörü ile daha da zirveye tırmanmıştır.⁴¹ Nitekim Ebü'l-Hakem'in bu ileri görüşlülüğü yaklaşık otuz iki yıl sonra gerçekleşmiş ve Kudüs Selâhaddîn-i Eyyûbî (1171-1193) tarafından 1187'de fethedilmiştir.⁴² Bu husus da musikîşinas hekimlerin diğer hekimlerden farklı bir tarafı olabileceğini ortaya koymuştur. Yine Ebü'l-Hakem el-Endelüsî'nin Vâsıt ile Basra arasında yer aldığı söylenen Huveyza Kasabası ile ilgili manzum ifadeleri, onun lirik tarzını ortaya koyarak musikîşinas karakterine farklı bir anlam yüklemiştir.⁴³ Ayrıca yazdığı kasideler, güzel sesli hanendelerin okuyacağı tarz ve vezinde kaleme alınması ile dikkat çekmiş, bu husus da onun musikîşinas kişiliğini bir kez daha gözler önüne sermiştir.⁴⁴

1.4. Ebü'l-Mecd Efsalüddin b. Ebü'l-Hakem el-Bâhilî (öl. 570/1174)

Selçukluların Suriye kolunun kurucusu ve ilk hükümdarı olarak kabul edilen Melik Tutuş'un (1079-1095) oğlu Dukak, Dımaşk'ta "*el-Bîmâristânu'l-Atîk*" adlı bir hastane açtırmıştır.⁴⁵ Bu hastane 1104'ten sonra Böriler hânedanı zamanında da hizmet vermiş ve 1154 yılından sonra şehir, Nüreddin Zengî'nin yaptırdığı "*el-Bîmâristanun-Nûrî*" gibi Selçuklu hastanelerinin en kapsamlı ve en büyük örneği ile tanışmıştır.⁴⁶ Bu hastane ise musikîşinas hekim Ebü'l-Hakem el-Endelüsî'nin oğlu Ebü'l-Mecd gibi çok yönlü birisiyle tanışmıştır. Üstelik Ebü'l-Mecd de babası gibi musikîşinas tabip kimliği ile Dımaşk'ın sağlık ve kültür alanındaki en önemli simalarından birisi olmuştur.⁴⁷

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/301-302; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 9/65; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, ts.), 3/10; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 64-65.

³⁹ İlhan Kutluer, "Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/184-185.

⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/383.

⁴¹ Ebü Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 3/394-395. Ebü Şâme'de musikîşinas hekimimizin tam ismi, "Ebü'l-Hakem Bercân el-Endelüsî" olarak verilir.

⁴² Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem, The Biography* (New York: Alfred A. Knopf Publishing, 2011), 331-338; Karen Armstrong, *Jerusalem, One City Three Faiths* (New York: Ballantine Books, 1997), 392-398.

⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 2/327.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Muhtasar Târîhi Dımaşk*, 15/366.

⁴⁵ Ali el-Kayyim, *Muthâfu't-Tıbbî ve'l-Ullûm inde'l-Arab* (Dımaşk: y.y., 1984), 6.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 12/302.

⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 38/120.

Ebü'l-Mecd Efzalüddin b. Ebü'l-Hakem el-Bâhilî, yeni inşa edilmiş olan Dımaşk Nûriyye hastanesinde görev almış ve adını İslâm Tıp Tarihi'ne altın harflerle yazdırmıştır.⁴⁸ Hastanede hem başhekim hem de hastane yöneticisi olarak görev yapan büyük tıp, hendese, nücûm ve musiki âlimi Ebü'l-Mecd b. Ebü'l-Hakem, her sabah hastaları ziyaret ederek onların şikâyetlerini dinlemiştir. Ud çalmasının yanında ney de üfleyen Hekim Ebül-Mecd, Halep ve Dımaşk'ın hükümdarı Nûreddin Zengî'nin özel iltifatına nâil olmuştur.⁴⁹ Ebü'l-Mecd, yanında asistanları olduğu halde hasta koşullarını dolaşmış, daha sonra da öğrencilerine hastalarını muayene etme usullerini, onlara verdiği perhiz ve ilaçları anlatarak lüzumlu açıklamaları itiyat haline getirmiştir. Bunları yaparken de çeşitli hastalık vakalarını Calinos, Râzî, İbn Sînâ gibi eski hekimlerin eserlerine ve kendi görüşlerine göre değerlendirmiştir. Onun bu pratiğe dayalı derslerinin, günde yaklaşık üç saati bulunduğu rivayet edilmiştir.⁵⁰ Ebü'l-Mecd Efzalüddin'in ölüm tarihi 570/1174 olarak verilmiştir.⁵¹ Bu tarihin aynı zamanda Ebü'l-Mecd'in hâmisî konumundaki Nûreddin Mahmud Zengî'nin de ölüm senesi olması,⁵² musikişinas hekimimizin duygusal kişiliğine uygun düşer cinsten olmuştur. Öte yandan Ebü'l-Mecd'in üflediği rivayet edilen neyi, daha çok Farsça telaffuzu olan kamış anlamındaki "nây" ile ifade etmek gerektiğini de vurgulamak gerekir. Kamıştan yapılmış müzik aletlerinin en eski örneklerine Mezopotamya'daki kazılarda rastlanması ise Irak ve Suriye'de Ebü'l-Mecd'in yaşadığı 12. yüzyılın çok öncelerinde ney çalgısının kullanıldığını ortaya koymuştur.⁵³

1.5. Mühezzebüddin Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ en-Nakkâş (öl. 574/1178)

Dımaşk'taki Bîmâristânı Nûrî'de hekimlik yapan bir başka isim de Mühezzebüddin Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ en-Nakkâş (İbnü'n-Nakkâş) adlı tabiptir. İbnü'n-Nakkâş, Nurettin tarafından devlet başkanlarına ve halifeye elçi olarak da gönderilmiştir.⁵⁴ 1174'te Nûreddin'in ölümünden sonra Mısır'a giden Ali b. İsâ en-Nakkâş, önce Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Takiyyüddin Ömer'e (öl. 1191), daha sonra da Selâhaddîn'e hekimlik yapmıştır.⁵⁵ Sonraki pek çok tabip, en-Nakkâş'tan ders okumakla övünmüşlerdir. Mühezzebüddin İbnü'n-Nakkâş, musiki ile de ilgilenerek, musikişinas tabipler arasındaki yerini almıştır.⁵⁶ Onun da Dımaşk'taki Nûriyye hastanesi hekimleri gibi ud çaldığını zannediyoruz. Bu konuda ana kaynaklarımızda yeterli bilgilerin olmaması büyük bir eksikliklerdir.

Farsça bilmesi yanında hadis ilmi ile de uğraşması ona özel bir kimlik kazandırmış, musikişinaslığı ve edipliği ile bu özelliği daha da zenginleşmiştir.⁵⁷ Haçlı seferlerinin sıra dışı

⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/450.

⁴⁹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcim*, nşr. Züheyr Fethullah (Beyrut: y.y., 1984), 7/141.

⁵⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 628.

⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 20/450.

⁵² Bk. Nadir Karakuş, *Nureddin Zengi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 138.

⁵³ Mehmet Nuri Uygun, "Ney", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/68-69.

⁵⁴ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 2/275.

⁵⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 636.

⁵⁶ Nuri Özcan-Yalçın Çetinkaya, "Mûsikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/257-261.

⁵⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 635.

olaylarını kaleme aldığı “*Kitâbu'l-İ'tibâr*” adlı eserinde anlatan Şeyzerli emîr, tarihçi ve edip Üsâme b. Munkız (öl. 584/1188),⁵⁸ yazdığı bir şiirle İbnü'n-Nakkâş'ı methetmiştir.⁵⁹

Mühezzebüddin İbnü'n-Nakkâş'ın Nureddin tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderildiği tarih 1174 başlarıdır. Vefat edeceği yıl olan bu zaman diliminde Nüreddin, tabibi İbnü'n-Nakkâş'ı Halife Müstazî-Billâh'a (1170-1180) göndermiştir. İbnü'n-Nakkâş'ın beraberinde Halife'ye hediye olarak getirdiği Bizans esirleri ve kıymetli hediyeler de eşlik etmiştir. İbnü'n-Nakkâş, aynı zamanda Yemen'in de fethini Müstazî-Billâh'a müjdeleme görevi ile vazifelendirilmiştir.⁶⁰ Bu yıl Selâhaddin'in kardeşi Şemsüdevle Turanşah (öl. 576/1181) 5 Şubat'ta ordusuyla Mısır'dan Yemen'e hareket ederek buradaki Arap Hemdânî hanedanından (1098-1174) Abdünnebî'yi itaat altına almış ve Zebîd başta olmak üzere bölgeyi Nüreddin adına ele geçirmiştir.⁶¹

Kaynaklarımızda Mühezzebüddin İbnü'n-Nakkâş'ın vefat tarihi, 574/1178 olarak verilir.⁶² Hastalıklara yaptığı teşhis ve tedavi metotları ile kendisine büyük güven duyulan hekim musikişinas İbnü'n-Nakkâş'ın hiç evlenmeyip bir çocuk sahibi olmadığı bildirilmiştir. Defnedildiği yer ise pek çok önemli kişinin mezarlarının olduğu Kâsiyûn Dağı etekleri olmuştur.⁶³

2. Hekimler ve Musikî ile Tedavi

Orta Çağ'ın önemli hekimlerini tıbbî müdahalelerde zaman zaman musikiye başvurdukları görülmüştür. Bu tedaviler arasında da psikolojik rahatsızlıklar en başta gelmiştir. Reyli hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (864-925), melankolik hastaların çeşitli faaliyetlerle meşgul edilerek tedavi edilmeleri gerektiğini savunmuş ve onların avlanma, balık tutma gibi meşgaleler yanında musiki ile de tedavi edilmelerini öğütlemiştir. Ebû Bekir er-Râzî, böyle hastaların güzel sesle söylenen şarkıları dinleyerek de şifaya kavuşacaklarını ifade etmiştir.⁶⁴

İlk İslâm filozoflarından Yakub el-Kindî, (öl. 252/866 [?]) müzik ile insan sağlığı arasında sıkı bir bağ olduğunu savunarak bu konuya ayrı bir hava katmıştır. Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi İbn Cülcül (öl. 384/994 [?]), Yakub el-Kindî'yi filozofluğu yanında hekim kimliği ile de ön plana çıkarmıştır.⁶⁵ el-Kindî, müzik ve nefes ilişkisini ortaya koyarak, musikinin insan sağlığına olan olumlu katkısını savunmuştur.⁶⁶ Arap musikisini belli esaslara oturtması ile tanınan el-Kindî, matematiği dört ana disipline bağlarken bunlardan birisini de musiki olarak

⁵⁸ Bk. Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev. Yusuf Ziya Cömert (İstanbul: Kitabevi, 2012).

⁵⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 636-637.

⁶⁰ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 2/275.

⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 9/379; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/306; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 3/36; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/295; Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/408.

⁶² İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, thk. Falih Huseyn (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şümân, 1987), 3/126; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 5/283; 8/187.

⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, 637.

⁶⁴ Mahmut Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/479-485.

⁶⁵ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ*, 73-74.

⁶⁶ Ahmet Hakkı Turabi, *Gevrekzade Hafız Hasan Efendi ve Musikî Risâlesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006), 35 vd.

belirlemiştir.⁶⁷ İslâm âleminde notayı ilk kullanan kişi ve ebced notasının mücidi olarak kabul edilen el-Kindî, “*Risâle fi’l-Lühûn ve’n-Nağam*” adlı eserinde bu notayı kullanmıştır. “İkâ” adı altında müziğin önemli bir kolu; hatta olmazsa olmazı kabul edilen ritim konusuna da yer veren el-Kindî, melodik, şiirsel ve müziksel ritim adı altında konuyu ele almış, ritmin verdiği şevkle hastaların tedavi edilebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır. el-Kindî bu arayışlarında melodileri müzikal yapılarına göre tarabî (neşeli), hamâsî (gayretli) ve şecevî (kederli) olarak üçe ayırmıştır. Tarabî melodilerin daha çok oyun ve eğlenceye uygun düştüğünü söyleyerek bunlarda hezec, remel ve hafif ritimlerin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Hamâsî melodileri, güç, cesaret ve atılganlık gibi duyguların ifadesi olarak gören el-Kindî, mâhûrî ve ona benzeyen ritimler kullanılmasını önermiştir. Sakîl-i evvel ve sakîl-i sâni ritimlerinin kullanıldığı şecevî melodileri ise çoğunlukla hüznün, ağlama ve yas duygularının ifadesi olarak telakki etmiş ve psikolojik rahatsızlıkların da bu esaslara göre tedavi edilebileceğini zikretmiştir.⁶⁸

İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu, Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sînâ (öl. 428/1037) da musikinin tedavideki önemine dikkat çeken bir başka hekim olarak karşımıza çıkmıştır. O, musikinin tıpta oynadığı olumlu role dikkat çekerek, hastaya yapılabilecek en önemli tedaviler arasında musiki dinletmeyi de tavsiye etmiştir. Ona göre ses tonu değişiklikleri, insanın ruh hallerini ortaya koymuş ve bu ses tonu değişiklikleri farklı hastalıkların tedavisinde başarı ile kullanılabilme özelliğine sahip olmuştur.⁶⁹ Batıların “Avicenna” diyerek dillerinden uzun süre düşürmedikleri İbn Sînâ, ruhî hastalıkların müzik ve ilâçla tedavisini gündeme taşıyarak bugünkü modern psikiyatrinin kurucusu olmayı başarmış bir hekim olarak da karşımıza çıkmıştır.⁷⁰ “*eş-Şifâ*”, “*el-Kânun fi’t-Tıbb*” gibi eserlerinde devrinde kullanılan çalgı aletlerinden de söz eden İbn Sînâ, bu enstrümanları genel olarak üflemeli, telli ve ritim çalgıları olarak üçe ayırmıştır. Daha sonra verdiği bilgileri daha da genişleten İbn Sînâ, bunları da kendi aralarında bölümlere ayırmış, birtakım teorik açıklamalar yaptığı ud üzerinde geniş olarak durmuştur. Bu da onun psikolojik rahatsızlıklarda müziğin olumlu katkısının anlaşılmasına ciddî bir delil olmuştur.⁷¹

Endülüs’ten Dimaşk’a gelerek burada hekimlik yapan Abdülmecid Eftalüddevle Muhammed b. Abdullah, aynı zamanda musikişinas olup, musikinin hastalıklar üzerindeki etkisini incelemiştir. Hekim Abdülmecid’den yaklaşık iki asır sonra yaşayan es-Safedî (öl. 1363), “*el-Vâfi bi’l-Vefeyât*” adlı eserinde Nureddin Zengî’nin, onu özel hekimi yaptığı gibi, aynı zamanda Dimaşk’ta kurduğu hastaneye başhekim olarak tayin ettiğini bildirmiştir.⁷² Dimaşk’taki bu hastanede Nureddin’in başlattığı musiki ile tedavi sistemi 17. yüzyılda dahi devam etmiş, burada hastaların gamını gidermek için üç güzel sesli hanende ve onlara eşlik eden sazandeler fasıl yaparak hastaların elem ve gamını dağıtmaya çalışmışlardır. 1648 yılında Dimaşk’taki

⁶⁷ Yakub el-Kindî, *Felsefi Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yayınları, 1994), 163-164. Matematikğin diğer ana unsurları ise aritmetik, geometri ve astronomidir.

⁶⁸ Ahmet Hakkı Turabi, “Kindî, Ya’kûb b. İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/58-59.

⁶⁹ Ruhi Kalender, “Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musiki”, *AÜİF Dergisi* 31 (1989), 271-282.

⁷⁰ L. E. Goodman, *Avicenna* (London: Routledge, 1992), 32-36; Carra de Vaux, *Avicenne* (Paris: Felix Alcan, 1900), 131-135.

⁷¹ Ahmet Hakkı Turabi, “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/336-337.

⁷² Selahaddin es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter vd (Weisbaden: y.y., 1381/1962), 5/332-337.

Nureddin Hastanesini ziyaret eden Evliya Çelebi (öl. 1684), hastanenin hekimbaşısı Yakub-i Hüddâî'nin "Devâiyü Rûh" adlı musiki ile tedaviye dair bir kitap keleme aldığını anlatmıştır.⁷³

Daha sonraki zamanlarda da hekimlerin psikolojik rahatsızlıklarda musikinin önemine işaret etmeleri artarak devam etmiştir. Konumuz daha çok Orta Çağ'daki musikişinas hekimler olduğu için Osmanlılar döneminden bir örnekle makalemizi noktalamak isteriz. Ünlü Osmanlı hekimbaşlarından Halep asıllı Şuurî Hasan Efendi (öl. 1105/1693-1694), hekimlerin musiki bilgisinin elzem olduğunu vurgulayarak musikiyi bilmeyen hekimin tanı ve tedavide başarılı olamayacağını savunmuş, bu konunun ne kadar elzem olduğunu bizlere bir kez daha hatırlatmıştır.⁷⁴ Bu süreç de bizlere hekimlerin musiki ile iştilal etmelerinin önemini ve özellikle psikolojik rahatsızlıklarda uygun ritim ve melodilerin ne kadar elzem olduğunu göstermiştir.

Sonuç

Tarihin bilinen en eski zamanlarından beri musiki ile tedavi uygulanmış ve Hindistan'dan Çin'e Orta Asya'dan Eski Yunan'a kadar pek çok coğrafyada kendisini göstermiştir. Platon, musikiyi ruhu terbiye eden biricik vasıta olarak tanımlarken, Konfüçyüs müziğin insanlar arası ilişkileri düzelten, gözlere parlaklık veren, kulakları keskinleştiren, kanın hareket ve dolaşımını rahatlatan bir değer olduğunu belirterek neşeli seslerin ince ve yavaş olduğunu, ruha huzur verdiğini belirtmiştir. Bir Mısır kraliçesi, beş dişi Tanrı yanında, kız kılığına girmiş beş müzisyen tarafından tedavi edilirken, Yunan mitolojisinde güzel lir çalmasıyla bilinen Apollon, bu aleti en güzel şekilde icra ederek insanların sıkıntılarını gidermiştir. Türkistan'da ise bu dönemin hekimleri olan şamanlar, otacılar, şifacılar, musiki ile tedavi yöntemleri ile hastaları iyileştirmeye gayret etmiştir.

Orta Çağ'da ise karşımıza İslâm Tıp Tarihi'nin musikişinas doktorları çıkmış, bu hekimler ud çalıp ney üfleyerek de hastalarını tedavi etmişlerdir. Hz. Muhammed (s.a.v) döneminde yaşamış olan Taifli Hâris b. Kelede, iyi bir tabip olması yanında yetenekli bir üddî olarak da tanınmıştır. Endülüs'te 1086'da Toledo/Tuleytula'nın, 1147'de Lizbon'un Müslümanların elinden çıkması ile İber Yarımadası'nda başlayan istikrarsızlık, Bağdat ve Dımaşk gibi büyük İslâm şehirlerine göçlerin başlamasına neden olmuştur. Bu süreç de Ebü'l-Hakem el-Bahilî ve oğlu Ebü'l-Mecd Efsalüddin gibi hem Bağdat'ta Irak Selçuklularına hem de Dımaşk'taki hastanede görev yapan doktorları karşımıza çıkarmıştır. Bu hekimler Dımaşk'taki hastanelerde hekim olarak görev yapmış, musiki ile akıl hastalarını tedavi ederek daha sonraki dâruşşifâların oluşmasına ilham kaynağı olmuşlardır.

Orta Çağ'ın ünlü hekimleri, psikolojik hastalıklarda musikinin önemine dikkat çekmekle kalmamış bunu bizzat uygulamışlardır. Fârâbî, icat ettiği kanun sazını farklı akortlarda çalarak insanlarda duygu farklılıkları oluşturmayı başarmıştır. Reyli hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî ise melankolik hastaların çeşitli faaliyetlerle meşgul edilerek tedavi edilmeleri gerektiğini savunmuş ve onların avlanma, balık tutma gibi meşgaleler yanında musiki ile de tedavi edilmelerini öğütlemiştir. İlk İslâm filozoflarından Yakub el-Kindî, müzik ile insan sağlığı

⁷³ Şengül, *Müzikle Tedavi*, 45.

⁷⁴ Ahmet Hakkı Turabi, "Hekim Şuurî Hasan Efendi ve *Ta'dilü'l-Emzice* Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011/1), 153-166.

arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. el-Kindî, müzik ve nefes ilişkisini gündeme taşıyarak, musikinin insan sağlığına olan olumlu katkısına dikkat çekmiştir. İslâm Meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofu, Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sînâ da musikinin tedavideki önemine dikkat çeken bir başka hekim olarak karşımıza çıkmıştır. O, musikinin tıpta oynadığı olumlu role işaret ederek, hastaya yapılabilecek en önemli tedaviler arasında musiki dinletmeyi de tavsiye etmiştir.

Endülüs'ten Dımaşk'a gelerek burada hekimlik yapan Abdülmecid Eftalddeve Muhammed b. Abdullah, aynı zamanda musikişinas olup, musikinin hastalıklar üzerindeki etkisini incelemiştir. Dımaşk'taki bu hastanede Nureddin'in başlattığı musiki ile tedavi sistemi 17. yüzyılda dahi devam etmiş, burada hastaların gamını gidermek için  güzel sesli hanende ve onlara eşlik eden sazandeler fasıl yaparak hastaların elem ve gamını dağıtmaya çalışmışlardır. Bu süreç de daha sonraki dâruşşifâların oluşumuna katkı sağladığı gibi başka hekim musikişinasların yetişmesine katkı sağlamıştır. Diğer yandan Orta Çağ'ın musikişinas hekimleri, Prof. Dr. Selahaddin İli, Prof Dr. Nevzat Atlığ, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça gibi son dönemin doktor musikişinaslarının yetişmelerine ve başarılı çalışmalar yapmalarına ilham kaynağı olmuştur.

Kaynakça

- Ak, Ahmet Şahin. *Avrupa ve Türk İslâm Medeniyetinde Müzikle Terapi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2007.
- Ali el-Kayyim. *Muthâfu't-Tıbbî ve'l-Ulûm Inde'l-Arab*. Dımaşk: y.y., 1984.
- Altınöçek, Haşmet. *Bir İletişim Aracı Olarak Müzik ve Müzikle Tedavi Yöntemleri*. Eskişehir: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.
- Altıntaş, Ayten. "Eski Türk Tıbbına Bir Bakış". *Tıp Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Yayınları, 1986.
- Âmidî, Ebu'l-Kâsim. *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*. thk. Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Anonim. "Musiki". *Türk Ansiklopedisi*. 24/462. Ankara: Halk Basımevi, 1950.
- Armstrong, Karen. *Jerusalem, One City Three Faiths*. New York: Ballantine Books, 1997.
- Barthold, W. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. nşr. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Carra de Vaux. *Avicenne*. Paris: Felix Alcan, 1900.
- Cevâd Alî. *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. b.y.: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Çobanoğlu, E. "Ruh Hastalıklarının Güzel Sanatlarla Tedavisi". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 13 (1962), 257-262.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1947.
- Ebü Şâme. *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.
- Endelüsî, Ebü'l-Kâsim Sâid b. Ahmed. *Tabakâtü'l-Ümem*. Kahire: Matbaatü Muhammed Muhammed Matar ts.
- Goodman, L. E. *Avicenna*. London: Routledge, 1992.
- Grebene, Bekir. *Müzikle Tedavi*. Ankara: Güven Kitabevi Yayınları, 1978.
- Hitti, P. K. *A Short History of the Near East*. Princeton: Princeton University Press, 1965.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. İhsan Durdu-Ercüment Karataş. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Holman, Colin. *Luther The Musician*. Birmingham: Birmingham University Press, 2007.
- İsfahânî, İmâdüddin Kâtib. *el-Berku's-Şâmî*. thk. Falih Huseyn. Amman: Müessesetü Abdülhamid Şûmân, 1987.
- İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Abdürabbîhi, Ebü Amr. *el-İkdu'l-Ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Asâkir. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Cülcül. *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hükemâ*. nşr. Fuad Seyyid. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1955.
- İbn Ebü Usaybia, Muvaffakuddin. *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed. *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*. thk. E. Levi Provençal. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1948.
- İbn Hişâm. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1375/1955.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992.
- İbn Manzûr. *Muhtasar Târîhi Dımaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Sâ'd. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Tağrıberdî. *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1417/1997.
- İbnü'l-Kıftî. *Kitâbu İhbâri'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hükemâ*. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1326.
- Jebrini, Alaeddin. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kalender, Ruhi. "Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musikî". *AÜİF Dergisi* 31 (1989), 271-282.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Karakuş, Nadir. *Nureddin Zengi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kaya, Mahmut. "Râzî, Ebü Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kindî, Yakub. *Felsefî Risâleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- Konfüçyüs. *Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar*. çev. M. N. Özerdim. Ankara: MEB Yayınları, 1963.

- Köşe, Abdullah. "Hâris b. Kelede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kutluer, İlhan. "Endelüsü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Macit Fahri. *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1987.
- Makrîzî. *es-Sülûk li Ma'rifeti Dûveli'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Montefiore, Simon Sebag. *Jerusalem, The Biography*. New York: Alfred A. Knopf Publishing, 2011.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâik, 1423.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. Ankara: TTK Yayınevi, 1995.
- Özcan, İsmail Hakkı. "Çârgâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Nuri - Çetinkaya, Yalçın. "Mûsikî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/257-261. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Râzî, Ebû Bekir. *Resâil Felsefiyye*. nşr. P. Kraus. Beyrut: Daru'l-Afaki'l-Cedide, 1982.
- Sachs, C. *Kısa Dünya Musikisi Tarihi*. çev. İlhan Usmanbaş. İstanbul: MEB Devlet Konservatuvarı Yayınları, 1965.
- Safedî, Selahaddin. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. nşr. H. Ritter vd. Weisbaden: y.y., 1381/1962.
- Sakr, Nâdiye Hüsnî. *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhilî ve Sadri'l-İslâm*. Cidde: Dâru's-Şürûk, 1401/1981.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 2013.
- Sigerist, E. Henry. *Civilization and Disease*. Chicago: Paperback, 1962.
- Şengül, Enver. *Kültür Tarihi İçinde Müzikle Tedavi ve Edirne Sultan II. Bayezid Darü'sşifası*. Edirne: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1388/1968.
- Terzioğlu, Arslan. "Türk-İslâm Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri". *Bifaskop* 3/8 (1985), 20-27.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta'dilü'l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011/1), 153-166.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "İbn Sînâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Turabi, Ahmet Hakkı. "Kindi, Ya'kûb b. İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/58-59. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Turabi, Ahmet Hakkı. *Gevrekzade Hafız Hasan Efendi ve Musikî Risâlesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006.
- Uygun, Mehmet Nuri. "Ney". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/68-69. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Üsâme b. Münkız. *Kitâbü'l-İ'tibâr*. çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcim*. nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut: y.y., 1984.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2023) 2/1

Yemen’de Bir Bulgar Hekim (1877-1878) / Dr. Hristo Stambolski

Dr. Hristo Stambolski, a Bulgarian Physician in Yemen (1877-1878)

YAVUZ SELİM SERT

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Öğrenci, Çorum, Türkiye

Hitit University, Faculty of Divinity, Student, Çorum, Turkey

sertyavuzselim56@gmail.com

orcid.org/0009-0007-9356-9392

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi /Received: 14 Şubat 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 1 Mayıs 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

ATIF/ CITE AS

Sert, Yavuz Selim, “Yemen’de Bir Bulgar Hekim (1877-1878) / Dr. Hristo Stambolski”
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June 2023) 2/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software.

Dr. Hristo Stambolski, Yemen'de Bir Bulgar Hekim (1877-1878) Çev: Hüseyin Mevsim, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020).

Abstract:

Hristo Stambolski, a physician of Bulgarian origin, studied medicine at the Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane and started teaching there after a successful studentship. He attracted the attention of the palace, especially with his success in the field of anatomy and his work *Miftâh-ı Teşrih*. In this way, he served as a palace physician. When the Ottoman-Russian War broke out in 1877-78, rumors emerged that Hristo Stambolski was a supporter of Russia due to political turmoil, and he was exiled to Yemen because of these rumors.

The work, which is the subject of our study, covers the Yemen period of Hristo Stambolski's memoir, which he wrote throughout his professional life. This part, which is in the fourth part of the second volume of the three-volume work, was translated into Turkish by Hüseyin Mevsim and published in 2020 at Yeditepe Yayınevi under the name of A Bulgarian Physician in Yemen (1877-1878). In the work, it is seen that Hristo describes in detail the events that developed from the beginning of the journey, the exile process and the aftermath. The work includes both the political structure of the period and the information of the places on the route from Istanbul to Yemen. The most important aspect for us is that it has opened a different door in terms of the history of medicine, with the details it gave about the diseases seen in both the military and the civilian population and their treatments.

Keywords: Hristo Stambolski, Bulgarian Physician, Physician Memoir, Yemeni Exile, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane.

Öz

Hristo Stambolski, Bulgar asıllı bir hekim olup, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de tıp eğitimi görmüş ve başarılı bir öğrencilikten sonra burada hocalık yapmaya başlamıştır. Özellikle anatomi alanındaki başarısı ve kaleme aldığı *Miftâh-ı Teşrih* adlı esriyle meşhur olarak sarayın da dikkatini çekmiştir. Bu yolla saray hekimliği görevinde bulunmuştur. 1877-78 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşı çıkınca, siyasi karmaşalardan dolayı, Hristo Stambolski'nin Rus taraftarı olduğu yönünde dedikodular çıkmış ve bu söylentiler sebebiyle Yemen'e sürgün edilmiştir.

Çalışmamıza konu olan eser, Hristo Stambolski'nin meslek hayatı boyunca kaleme aldığı hatıratının, Yemen zamanını kapsamaktadır. Tamamı üç cilt olan eserin ikinci cildinin dördüncü bölümünde bulunan bu kısım, Yemen'de Bir Bulgar Hekim (1877-1878) adıyla, Hüseyin Mevsim tarafından Türkçeye çevrilerek Yeditepe Yayınevi'nde 2020 yılında basılmıştır. Eserde Hristo'nun yolculuğun başından itibaren, sürgün süreci ve sonrasında gelişen olayları ayrıntılı olarak anlattığı görülmektedir. Eser hem dönemin siyasi yapısına hem İstanbul'dan Yemen'e kadar geçen rotadaki yerlerin bilgisine yer vermektedir. Bizim için en önemli yönü ise gerek asker gerekse sivil halk içinde görülen hastalıklar ve tedavilerine dair verdiği ayrıntılarla, tıp tarihi açısından farklı bir kapı aralamış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Hristo Stambolski, Bulgar Hekim, Hekim Hatıratı, Yemen Sürgünü, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane.

Yemen'de Bir Bulgar Hekim (1877-1878) / Dr. Hristo Stambolski

Osmanlı payitahtındaki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de eğitim gören burada gösterdiği üstün başarıdan dolayı mezun olduğu okulun hocalığına atanan (1868-1877) Hristo Stambolski, ilginç hayat hikâyesi ile dikkati çekmektedir. Osmanlı tıp eğitimi tarihinde anatomi dersini Türkçe anlatan ilk ilim adamı olması, Türkçe ilk anatomi kitaplarından biri olan *Miftâh-ı Teşrih*'i kaleme alması, Türkçe tıp terminolojisinin oluşumunda kıymetli katkılarının olmasından dolayı önemli bir yere sahip olmuştur. Dönemin idaresince bu başarıları karşılıksız bırakılmamış ve ödüllendirilmiştir. Hristo Stambolski, hocalığı, kitap tercüme ve teliflerinin yanında saray hekimliği de yaparak sarayın iltifatına mazhar olmuştur.

Osmanlı-Rus savaşının 1877-1878 yıllarında patlak vermesi, Bulgar hekimin siyasi söylentilerin içine çekilmesine sebep olmuş, yakın arkadaşı olan Bulgar Ekzarhı Antim I adlı kişinin Rusya yandaşı olması, Hristo Stambolski'nin de bu suçla itham edilmesine yol açmıştır. Bu suçla Yemen'e sürülmüş ve burada San'a Merkez Hastanesi'nde çalışmıştır (1877-1878). Yemen'de görev yaptığı sırada Medine kurdu diye bilinen bir hastalığın askerler arasında yaygın olduğunu görmüş ve hastalıkla mücadele etmiştir. Daha sonra ülkesine dönerek ömrünün geri kalanını kendi ülkesinde geçirmiştir.

Önemli gelişmelerde ayak izi bulunan Dr. Hristo Stambolski'nin (Resim 1) yaşadığı dönem de karşılaştığı sorunlar ve hastalıkların tedavisinde izlediği yol, o dönemin bilimsel ve toplumsal yapısını yansıtmaya açısından büyük önem arz etmektedir.

Elimizdeki eser, Dr. Hristo Stambolski'nin yazmış olduğu hatıratının Yemen'le ilgili olan kısmını içermektedir. Yolculuk boyunca gittiği yerleri yalın ve anlaşılabilir şekilde anlatmaktadır.

Eserin en dikkat çekici yanı, San'a'daki hasta insanların dertlerine çare olmak isteyen Dr. Hristo Stambolski'nin başından geçen bazı tuhaf hastalıkları ve çözümlerine kısa kısa değinmesi ve ilginç yolları bize aktarmasıdır.

Resim 1-Dr. Hristo Stambolski

Hatıratın aslı üç cilt olup toplamda 1300 sayfadır. Tam adı *Kazanlıklı Dr. Hristo Tanev Stambolski'nin Otobiyografisi, Günlükleri ve Hatıraları*'dir. Eserini beş döneme ayırmıştır. Birinci cilt müellifin hayatının ilk iki dönemini yani çocukluğunu ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kaydını yaptırdığı döneme kadar geçen zamanı kapsamaktadır. İkinci cilt de yine iki dönemi kapsamaktadır. Buradaki üçüncü bölüm Tıbbiyede aranan ve iltifat edilen önemli bir hekim olarak Stambolski'nin saygın hekim kimliğiyle yaptığı mesleki ve toplumsal faaliyetleri (1868-1877) içermektedir. Dördüncü bölüm ise sürgün cezası almasıyla birlikte Yemen yolculuğu macerasını, San'a'da geçirilen sürgün yıllarını ve 1879'da memleketine dönüşünü anlatmaktadır. Üçüncü cilt beşinci dönemi içermektedir. Şarkî Rumeli Vilayeti hakkındaki bilgilerin bulunduğu bu bölüm hem müellifin kendinden önceki dönemi hem de Bulgar Prensiği ve Bulgar Çarlığı zamanındaki siyasi, idari, toplumsal ve mesleki faaliyetlerini kapsamaktadır. (Sayfa 13)

Çalışmamıza konu olan dönem müellifin Yemen sürgününde olduğu iki yıllık zaman dilimi içerisinde gösterdiği faaliyetlerin olduğu dönemdir. Elimizdeki kitap önce müellif ve hatıratının tamamına dair bilgiler vermektedir (sayfa 9-30). Geri kalanı ise üç ana bölümden oluşur. Bunlar Yemen Yolculuğu, San'a'da ve Sürgünden Dönüş bölümleridir.

Yolculuğu anlattığı bölümü hemen her yerde ayrıntılı olarak ele almıştır. Ama en ilginç olan ifadeleri yolculuğun başındaki ruh halini yansıtan ifadelerdir: *"İşte böyle, ruhen yıkılmış ve dağılmış vaziyette vapur kaptanlarından birinin isteği üzerine yarbay rütbeli bir Türk zaptiyenin nezaretinde yerimden kalktım."* Buradan itibaren, silahını teslim etmesi, kamarasının hazırlanması ve diğer hazırlıkları anlatmaktadır. Yine siyasi durumlarla ilgili endişelerini ve Osmanlı-Rus Savaşına dair korkularını ifade etmektedir. Ama genel olarak, hekim olduğunun anlaşılmasıyla birlikte, gemide itibarlı olduğu ve birçok alanda hareket serbestliği tanındığı görülmektedir. Hem

kaptanlarla hem de diğer yolcularla ilişkileri olumludur. Çanakkale Boğazını geçişi ve Ege Denizinde ilerleyiş anlatılmakta, bu arada yolculuk sırasında hastalarla ilgilendiği ve hekimlik yaptığı görülmektedir. Bir kadının ölümü ve yanında bulunan 5-6 yaşlarındaki kızının hüznünü anlattığı bölüm, Hüzünlü Bir Sahne başlığıyla verilmiş ve müellif ölüyü muayene ederek hem ölüm sebebi hem de fiziki bulgulara dair ayrıntılar vermiştir (sayfa 49).

Cidde Limanı'na yanaştıklarında kıyıda daha içerde demirlediklerinden bahsetmekte ve buna iki sebep sunmakla yerlilerin bu mesafeden hoşlanmadıklarını anlatmaktadır. Bunlardan biri, uzaklığın, yerlilerin denizde ve karada yaptıkları soygunlara engel olmasıdır. Diğer sebep ise yine yerlilerin gerek Cidde'de gerekse diğer kutsal mekânlarda diğer din mensuplarını görmek istememeleridir. Buna göre uzakta demirlemenin temel sebebi, gemiyi ve yolcuları korumak olduğu anlaşılmaktadır (sayfa 55). Cidde'de birkaç gün kalmışlar ve bu sürede hacı adaylarının ne kadar sefil durumda olduğuna şahitlik etmişlerdir. Hijyen eksikliği, kötü koku ve bakımsızlık aşırı sıcaklıkla birlikte sağlığı tehdit etmektedir. Her yerden gelen hacı adaylarının buradaki kötü şartlardan dolayı verem ve tifüs gibi hastalıkları dünyanın diğer bölgelerine taşıdıklarını ifade etmektedir (sayfa 60).

Cidde'ye dair bir başka ilginç anlatım da Cidde Hapishanesiyle ilgilidir. Müellif burayı özellikle görmek istiyor. Çünkü burada Bulgar asıllı sürgünlerin tutulduğu yönünde duyumları vardır. Basit bir duvarla çevrili hapishanenin yerde ve çatısında basit hasır paçavralarından bir şey yoktur. Burada yine hekim olduğunun duyulması üzerine hemen bazı hastaları muayene etmesi gerekmiştir (sayfa 62-63). Yolculuk boyunca Cidde, Hudeybe, Merova, Bacil, Menaha gibi yerleşim yerleri ve burada duraklamalarına dair hatıraları aktarır. Uzun çöl yolculuğundan bahseder. Bu arada Bacil yolu üzerinde bulunan Kütahya Köyü'nden bahseder. Köyün adı dışında esasen ilginç sıra dışı bir bilgi yoktur. Basit bir köy. Ama adı itibarıyla ilginçimizi çekmeye yetmiştir. Bir başka önemli ayrıntı, her durakta Türkçe konuşan birisiyle karşılaşmış olmalarıdır.

San'a'ya ulaşması ve burada kimlerle karşılaştığına dair bilgiler bulunmaktadır. Burada kendisini ayakta karşılayan San'a Valisi Mustafa Asım Paşa ile diyalogları, değişmeyen dünya düzenini, siyasetin değişmeyen karakterini göstermesi açısından ilgi çekici. Müellif 9-10 yıllık eksiksiz hizmetinden sonra takınılan adaletsiz tutum ve sürgün süreciyle ilgili şikâyetle bulununca, Vali onun sözünü keserek: "İstanbul'da doğruyu söyleyen, hızını Yemen'de alır." diyerek genel durumu veciz bir şekilde özetlemiştir (sayfa 92-93). Bu söz sadece müellifin durumunu değil esasen Vali'nin kendi durumunu da ifade etmektedir.

Müellif burada başka sürgün hekimlerle ve seyyahlarla da karşılaşır. Bulgar asıllı Dr. Zahariy Draganov ve Dr. Vasil Markov kendisine ev sahipliği yapan bir hekimlerdir (sayfa 99). Bir başka ilginç karşılaşma da Renzo Manzoni'dir. Seyyah ve coğrafyacı olarak takdim edilen İtalyan asıllı Manzoni hakkında, eseri çeviren Hüseyin Mevsim önemli bilgiler vermektedir.

Müellif Arabistan'ın tarihi, taksimatı, Türklerin Arabistan hâkimiyeti ve İngiliz etkisinden bahsettikten sonra burada yaşanan dinler, bilimsel çalışmalar, toplumsal olaylara da değinmektedir. Burada Yemen'de ortaya çıkan Medine kurdu salgınına değinir. Bununla ilgili geniş bilgiler verir. Müellife göre cilt altında uzun kurtların oluşmasıyla ortaya çıkan bu hastalık, ilk kez Medine'de görülmesinden dolayı bu adla anılmıştır. Hastalık hem Türk garnizonunda

askerler arasında hem de diğer Yemen kasabalarında halk arasında yaygındır. Senegal ve Gine 'de de görüldüğü ifade edilen bu hastalığın geniş bir coğrafyada görüldüğü anlaşılmaktadır. Hastalığın menşei, seyri, korunma yolları ve tedavisine dair ayrıntılı bilgi verilmektedir (sayfa 122-128). Bu bilgiler tıp tarihi açısından önemli bir yer tutmaktadır.

Sürgün dönüşünü kaleme aldığı üçüncü bölüm (sayfa 133-140), en kısa bölümdür. Bir önceki bölümde başlayan serüven bu bölümde devam etmektedir. Vali Mustafa Asım Paşa hem onun adaletsizce bu sürgüne gönderilmesi hem de burada salgının durdurulmasında gösterdiği yararlılıkları göz önüne alarak onun firar etmesini, kendisinin bunu görmezden geleceğini söyleyerek bu kaçışın zeminini hazırlamıştır. "Sizi serbest bırakacağım. Ama eğer bir zabita sizi sorar veya yakalarsa firar ettiğinizi söyleyeceğim." diyerek ona desteğini bildirmiştir. Müellif bu firar için yeterli gücü ve parası olmadığını söylemesi üzerine de şu sözleri söyleyerek desteğinin sınırlarının genişliğini göstermiştir.

Kolayını bulacağız, yeter ki Allah sağlık versin. Hekim Bey dinleyiniz! Buraya gelişinizden beri iki kez akut romatizmadan hastalandım ve son nefesimi vermek üzereyken Hızır gibi yetiştiniz, beni tedavi ettiniz. Zira kaynım Hüseyin Bey'e ve zevcem olan kız kardeşine yardım ettiniz. Hastanede hiç karşılık beklemeden yüzlerce ameliyat ettiniz. Hep bulaşıcı hastalıklarla haşır neşir oldunuz, kendinizi tehlikeye attınız. Şahsıma, zevceme ve devletime yaptığınız hizmetler karşılığında size, benim de memnun olacağım bir iyilik yapmayı düşündüm. Umut ederim ki sizi de mutlu edecek. Yeter ki teklifimi kabul edin, ustaca ve cesurca hareket ederek onu hayata geçirin. En önemlisi de bunu derin ve sıkı bir sır olarak tutun. Aksi halde beni ele verirsiniz ikimizin de kellesi uçar. Ben sizi serbest bırakacağım ve en emniyetli yoldan göndereceğim, böylece sizi sınır dışına çıkaracağız. Siz de oradan bağımsız Bulgaristan sınırları içinde bulunan memleketiniz Kızanlık'a dönebilirsiniz.

Kitabın sonuna iki tane Ekler Bölümü eklenmiştir. Ekler 1 bölümüne Dr. Hristo Stambolski'nin İstanbul'daki öğrencilik, hocalık ve hekimlik uygulamalarından bazı örneklerle yer verilmiştir. Burada daha çok kadavralara dair ilginç olaylar bulunmaktadır. Mevzuata aykırı olarak kadın kadavrası elde edilmesi, canlanan kadavra olayı gibi anekdotlar verilmiştir. Bir kısmı uzun uzun anlatılmış, bazıları da kısa ve sade olarak ele alınmıştır.

Ekler 2 bölümünde ise çeşitli fotoğraflar yer almaktadır. Tıbbiyedeki kendi fotoğrafları, Yemen'deki sürece dair fotoğraflar ve Medine kurdu resimleri bulunmaktadır.

Hatırat, bu dönemde yazılan diğer Bulgar hekim hatıratları gibi, Tıbbiye Mektebinin yapısı, tarihi ve işleyişine dair verdiği bilgiler açısından birinci derecede kaynak niteliği taşımaktadır. Bunun yanında, bu kurumda görev alan Bulgar hekimlerin Osmanlı -Rus ilişkileri ve çatışmalarla ilgili düşüncelerini, Osmanlı devletinde görev alan bir hekim olarak Bulgaristan bağımsızlığıyla ilgili söylemlerini ilk ağızdan anlatmaktadır. Osmanlı devletinin uzak eyaletlerinin sağlık yönünden durumuna da ışık tutmaktadır. Bu yönleriyle hem siyasi tarih hem de tıp tarihi açısından kaynak özelliği taşımaktadır.